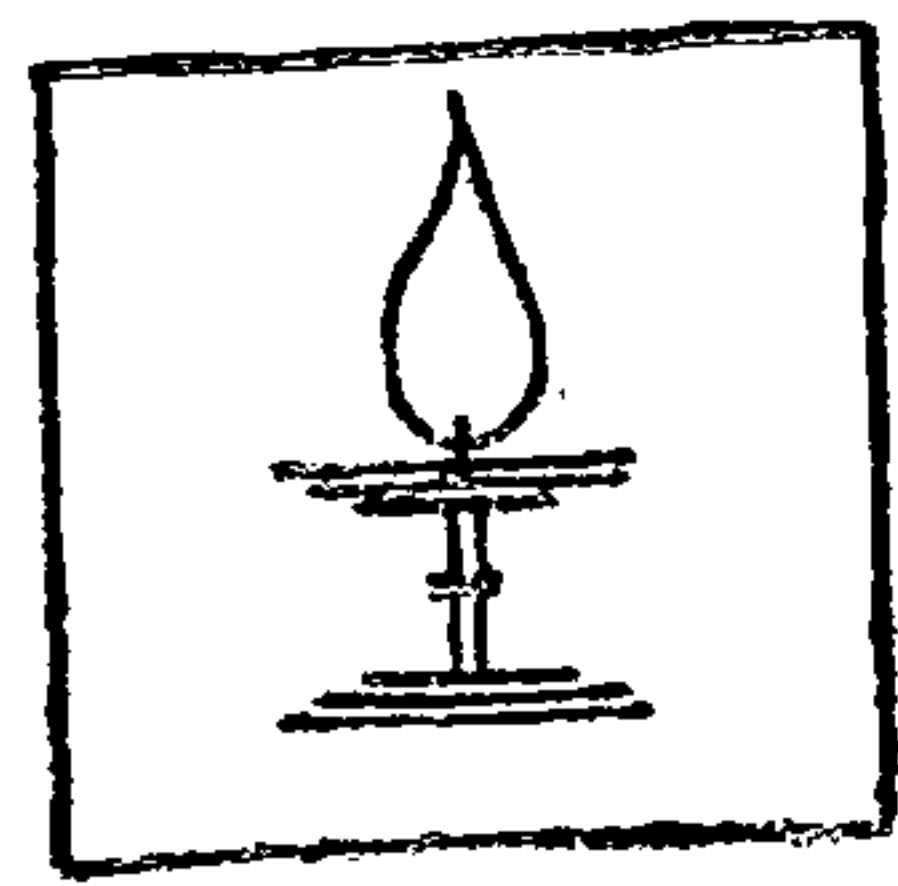
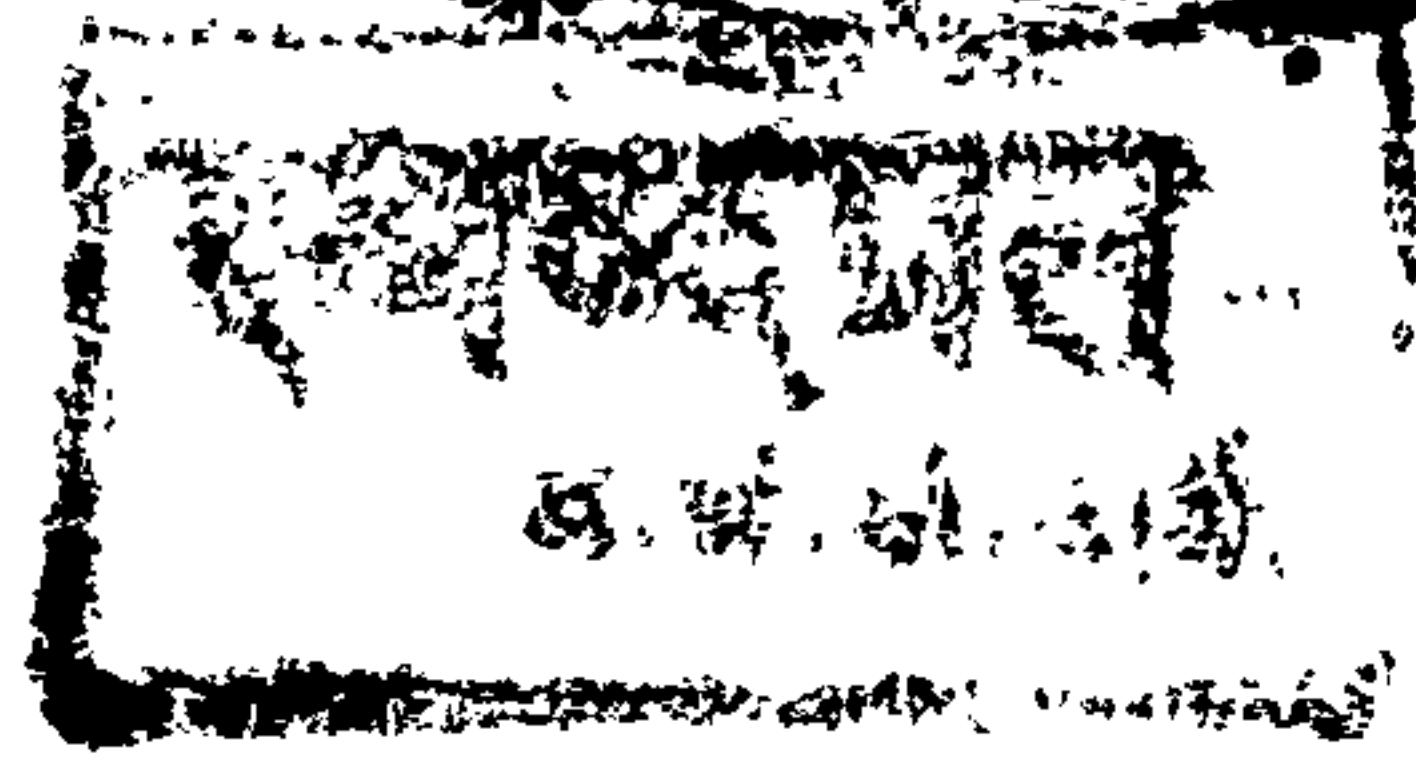

म. प्र. सं. ठाणे.

विषय काव्य
क. ५२९

सुसमाप्त

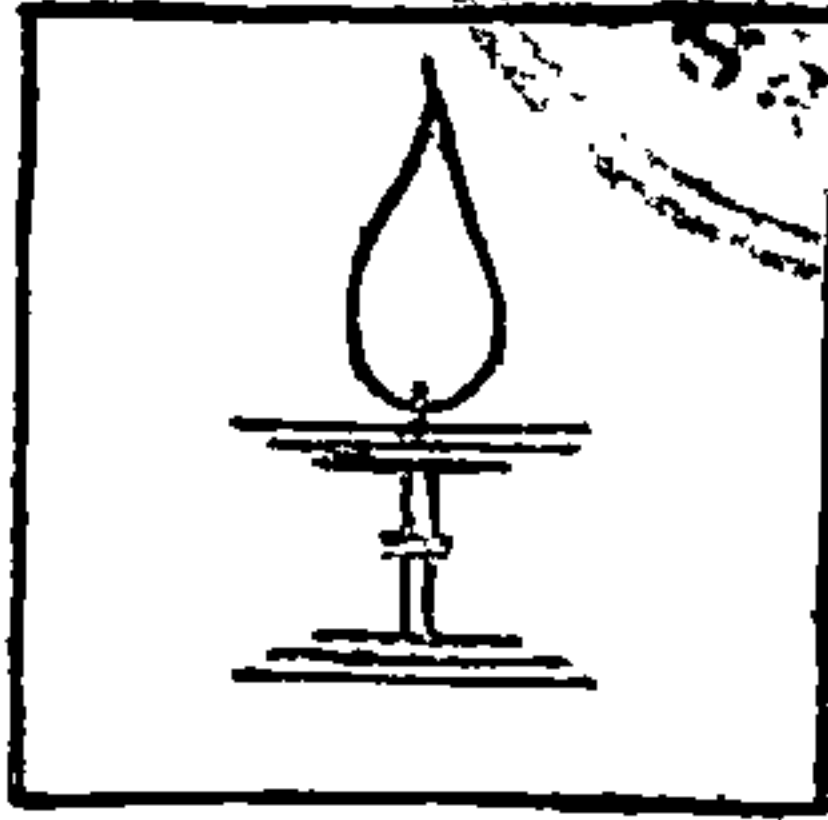
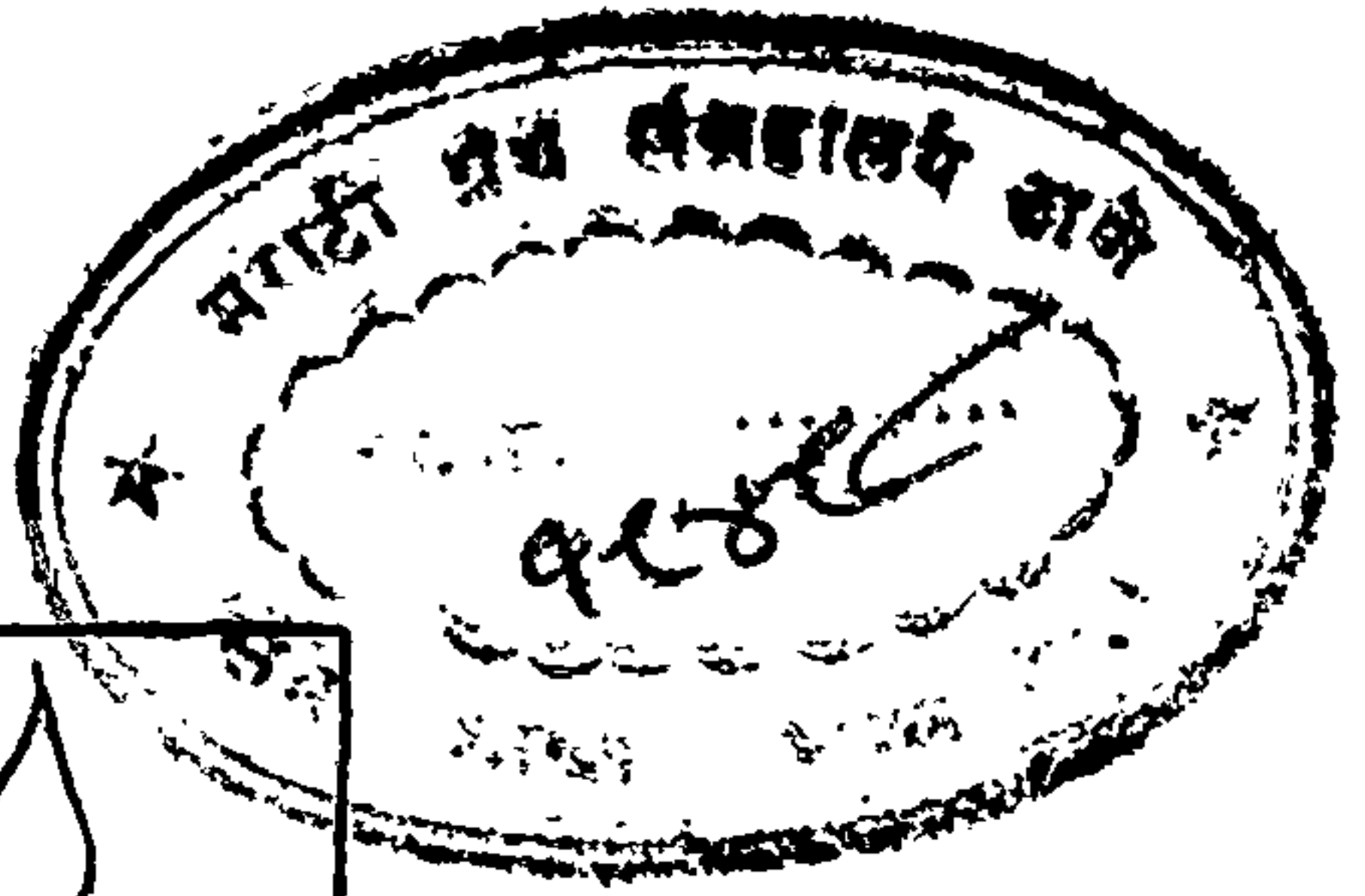

REFBK-0019498

आन्भारामरावजी देशपांडे

संख्या: १०८०
२२/११/३२

सुखनि

REFBK 0019498

REFBK-0019498

आन्भाराम रावजी देशपांडे

मुद्रकः—गणेश काशिनाथ गोखले,
सेक्रेटरी, श्रीगणेश प्रिंटिंग वर्क्स,
४९५-४९६ शनिवार पेठ, पुणे नं. २.

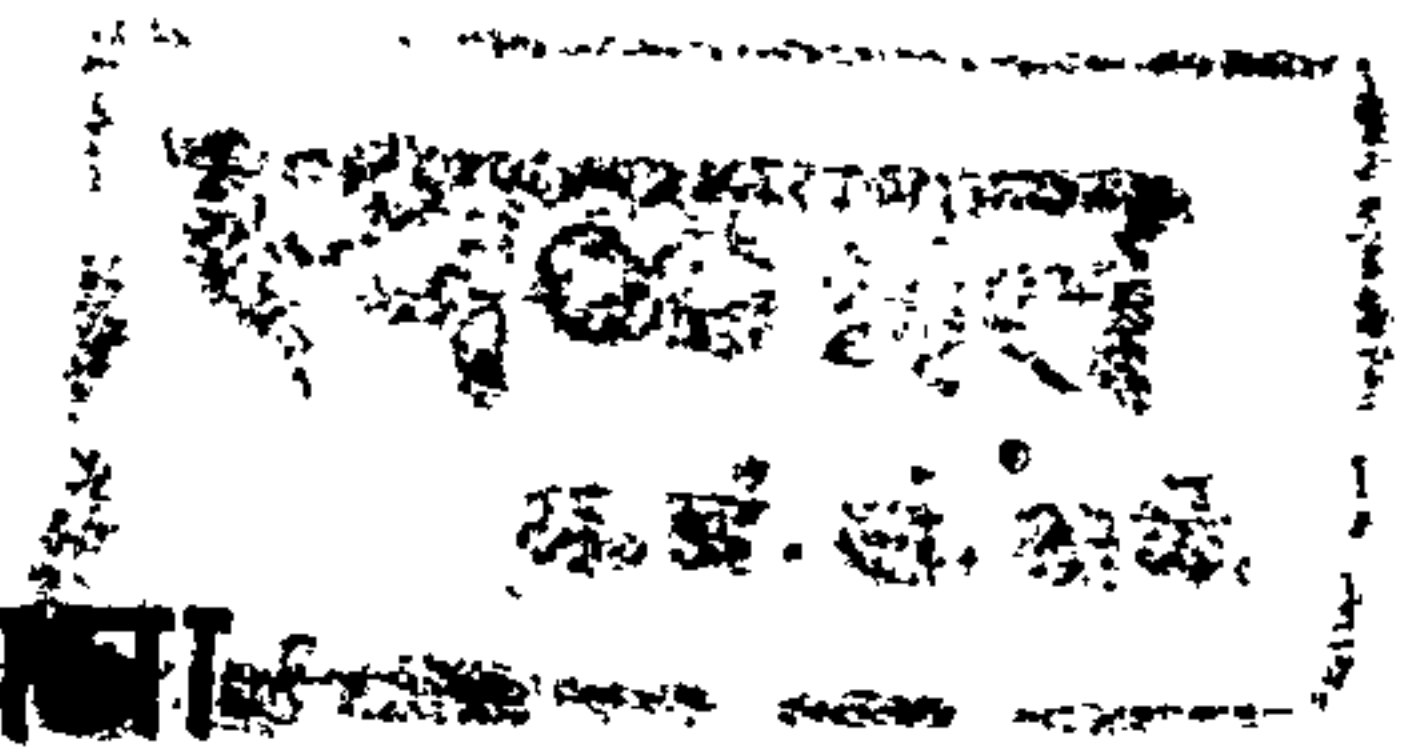
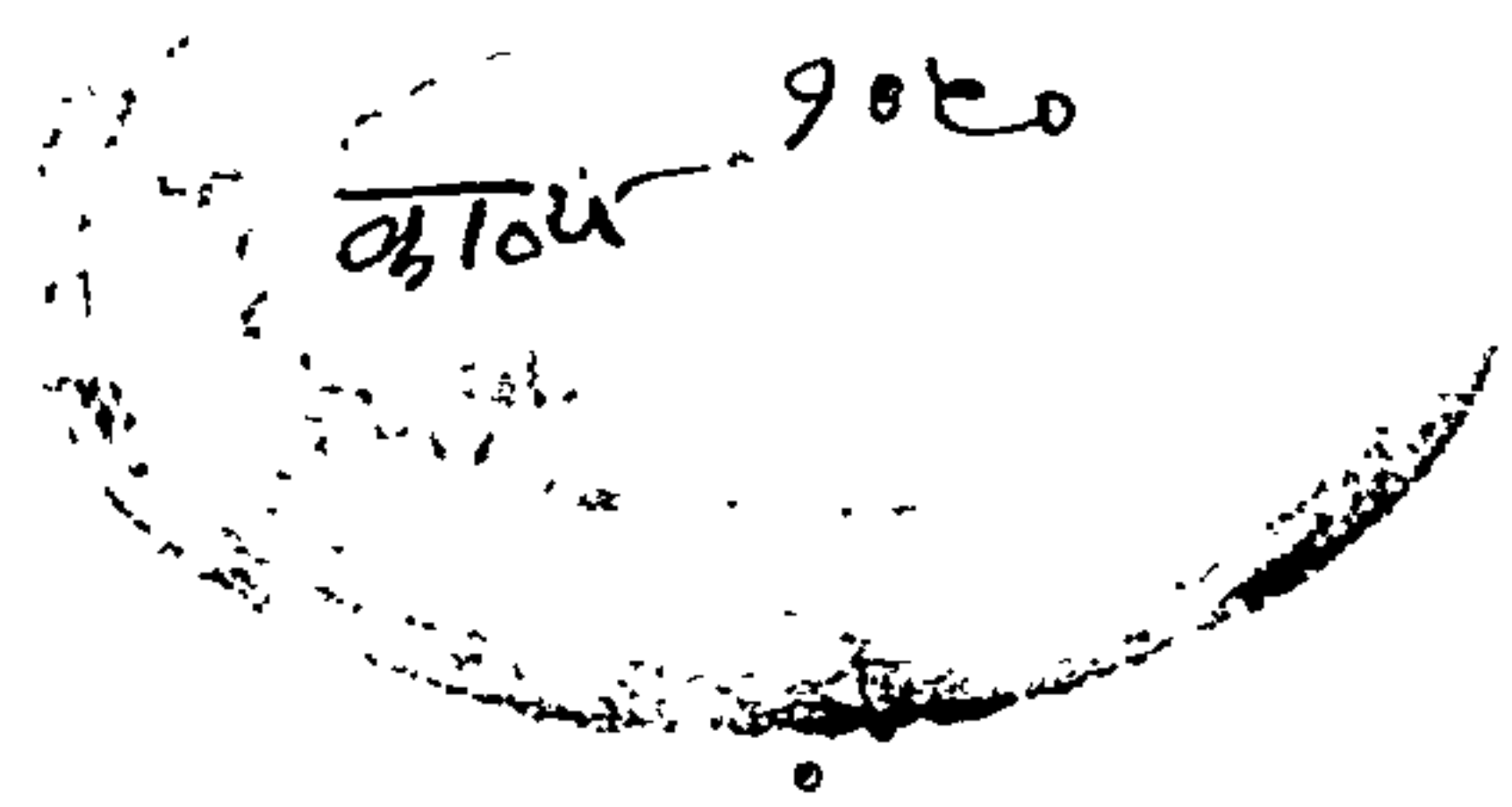
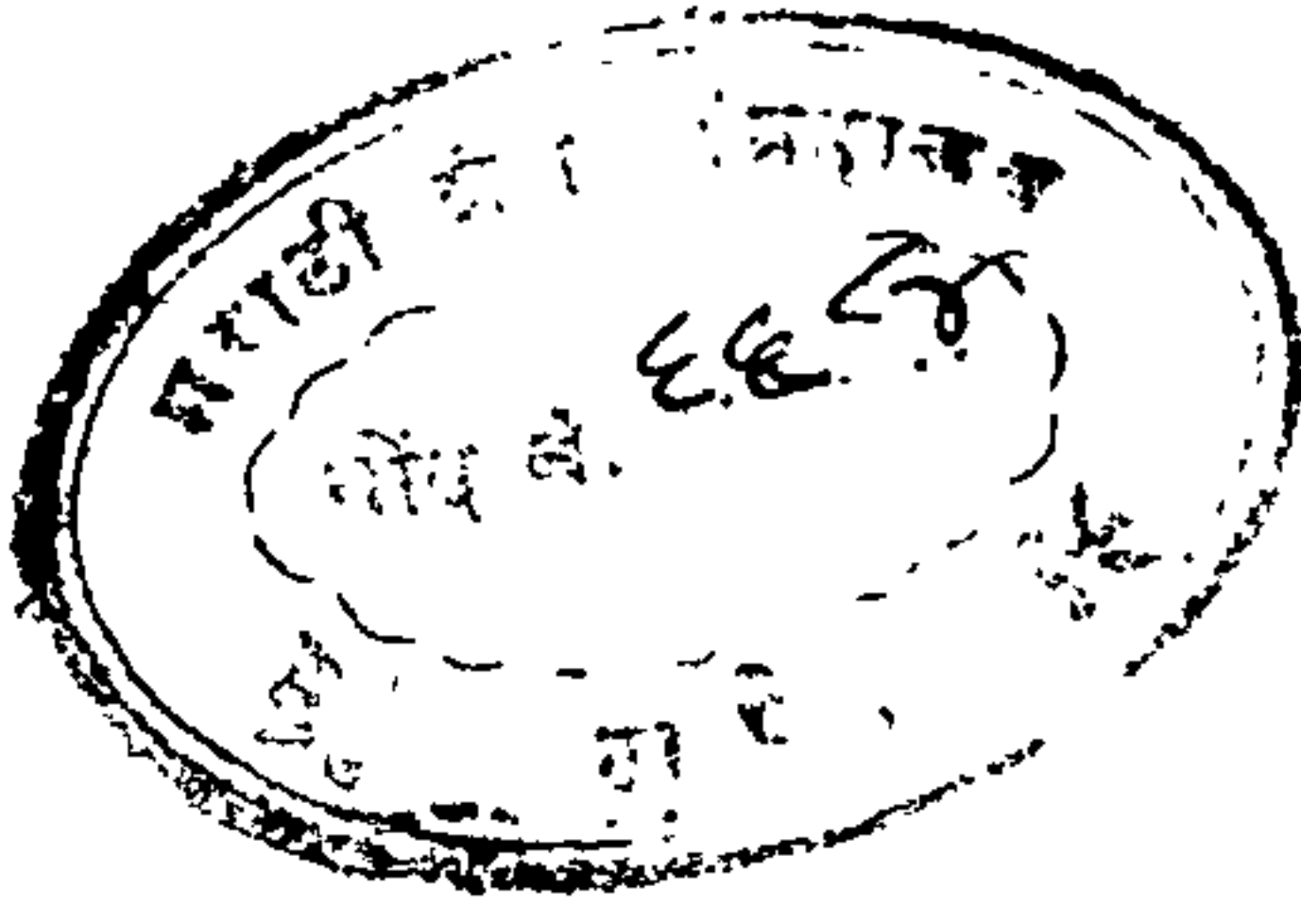
श्या पुस्तकावरील रंगीत मलपृष्ठ व अक्षरें सौ. कुसुमावती देशपांडे
यांनी तयार केली आहेत.

दोन हजार प्रतींच्या पहिल्या आवृत्तीचे हक्क प्रकाशकांकडे असून,
पुनर्मुद्रणाचे, पुढील आवृत्तीचे व इतर सर्व हक्क
ग्रंथकाराकडे आहेत.

प्रकाशकः—नारायण धोंडदेव गोखले, B. A.
डायरेक्टर, वाग्विलास मंडळ, लिमिटेड.
घर नं. ६८९ बुधवार, पुणे नं. २.

प्रस्तावना

ह्या लहानशा संग्रहाला प्रस्तावनेची कांहीं जरूरी आहे काय ! माझ्या दृष्टीने कांहींच नाही. कारण मला माझ्यासंबंधी कांहींच सांगावयाचें नाही. परंतु साधारण वाचकांच्या दृष्टीने मात्र एका विशिष्ट प्रकारच्या प्रस्तावनेची जरूरी आहे असें वाटते.

कोणतीही वाङ्मयकृति प्रकाशित झाली की ती सर्व तऱ्हेच्या वाचकांच्या हातीं पडते. साधारण वाचकाला त्या कृतीचा रसास्वाद जरी घेतां येत असला तरी तो मार्मिक व चर्चात्मक असूं शकत नाही; कारण मार्मिक व चर्चात्मक रसास्वाद घेण्यास त्या विषयाचा व्यासंग लागतो; टीकात्मक वाङ्मयाचा अभ्यास करावा लागतो; प्रचलित वाङ्मयाच्या विशेषांचें निदान स्थूलपणें तरी निरीक्षण करून ठेवावें लागतें. हें साधारण वाचकांना शक्य नसतें, म्हणून त्यांच्यासाठीं हें काम करण्यास परीक्षकांचा व टीकाकारांचा वर्ग पुढें येतो. हा वर्ग पूर्वी प्रतिपादिलेल्या साहित्यशास्त्राच्या प्रमाणांच्या आधारे, अगर प्रसंगविशेषीं नवीनच प्रमाणें प्रचलित करून, वाङ्मयकृतीचें चर्चात्मक परीक्षण करितो, तिचे गुणदोष दाखवितो, भावांतरंग विशद करितो व तिचा दर्जा ठरवून ती साधु वा असाधु असा निर्णय देतो. यामुळे साधारण वाचकवर्गाला वाङ्मयकृतीतील रहस्य समजतें व तिजविषयीं तो आपलीं मतें बनवितो. इतकेंच नव्हे, तर या टीकात्मक वाङ्मयाचा प्रसंगविशेषीं कांहीं लेखकांवरही परिणाम होतो, आणि ते टीका-

कारांनीं प्रतिपादिलेलीं प्रमाणें पुढें ठेवून त्यावरहुकूम आपली कृती उतर-विण्याचा प्रयत्न करूं लागतात. वाङ्मयक्षेत्रांत टीकाकारांचें व परीक्षकांचे इतकें महत्त्व आहे.

परंतु येथें, हेंही स्पष्टपणें सांगितलें पाहिजे कीं, कोणताही उच्च दर्जाचा कलावन्त प्रत्यक्ष वाङ्मयनिर्मितीचे वेळीं स्वतः पुढें टीकाकारांनीं दाखविलेला आदर्श ठेवात नाहीं. प्रत्येक कलावन्ताच्या अंतःकरणांत त्याच्या कला-ध्येयाची व विशिष्ट हेतूची कल्पना असते. ती जरी स्पष्ट शब्दांत त्याच्यापुढें उभी राहून त्याप्रमाणें त्याच्याकडून कृती करून घेतांना त्यास दिसत नसली, तरी अस्पष्ट व अव्यक्त जाणिवेच्या स्वरूपानें त्याच्या अंतःकरणांत राहून त्याच्या कलाकृतीस विशिष्टपणा आणते. यामुळें उच्च दर्जाचा कलावन्त हा आपल्या कृतीचा अत्यंत निष्ठुर टीकाकार व चिकित्सक असतो.

याचा अर्थ असा नव्हे कीं प्रत्येक कलावन्त हा स्वतंत्रपणें टीकाकारही असतो. कलावन्त हा चिकित्सक टीकाकार असणें जरूर नाहीं. परंतु पुष्कळ वेळीं निर्मिती आणि चिकित्सा हीं दोन्ही अंगें एखाद्या कलावन्तांत असलेलीं व सारखींच वाढलेलीं आढळून येतात. कधीं कधीं टीकाकार व चिकित्सक साहित्यशास्त्राच्या जुनाट व गंजलेल्या प्रमाणांत आपल्याला गुरफटून घेतात, किंवा स्वतःचेच नवीन सिद्धान्त व प्रमाणें पुढें मांडतात; अगर एक तऱ्हेच्या सांच्यांत अगर स्थूल प्रवृत्तींत कलावन्ताच्या कृतीस बसविण्याचा प्रयत्न करितात. कधीं कधीं कलावन्ताचें ध्येय अमुक आहे असेंही सांगूं पहातात व पुष्कळदां हें सर्व, कलावन्ताच्या मनोगत हेतूशीं व कला-ध्येयाशीं सर्वस्वीं जुळत नाहीं; तेव्हां मात्र कलावन्ताला आपली चिकित्साशक्ति जागृत करावी लागते. तेव्हां तो आपल्या अंतःकरणांतील कला-ध्येयाच्या अस्पष्ट जाणिवेचें परीक्षण करितो व तिला सुसंगत विचारपद्धतीनें पुढें मांडण्याचा प्रयत्न करितो. कलावन्तांनीं-विशेषतः कवींनीं-अशा तऱ्हेचे प्रयत्न पुष्कळदां केले आहेत, आणि त्यांच्या त्या लेखनामुळें कलाध्येया-विषयींच्या विचारांत, चिकित्सेच्या तत्वांत व टीकाकारांच्या टीकापद्धतींत क्रांतिकारक बदलही झालेले दिसून येतात.

आधुनिक मराठी काव्याचा उगम

आधुनिक मराठी काव्याचे विशेष काय आहेत, यासंबंधी बरीच चर्चा झालेली आहे व होत आहे. तरीसुद्धा त्याविषयी थोडक्यांत विवेचन केले असता ते अप्रस्तुत होणार नाही.

आधुनिक मराठी काव्य हे जुन्या मराठी काव्यापेक्षा अगदी निराळे आहे, हे कोणास पटवून देण्याची जरूरी दिसत नाही. आधुनिक मराठी काव्यांत हा जो फरक पडला, जो निराळेपणा आला तो वाङ्मयाच्या स्वाभाविक वाढीच्या स्वरूपाचा नाही. तो क्रांतिकारक स्वरूपाचा आहे. या क्रांतीची कारणे सामाजिक व सांस्कृतिक आहेत; केवळ वाङ्मयिक नाहीत. आधुनिक मराठी काव्य हा इंग्रजी काव्याचा अनुवाद आहे, अनुकरण आहे, नकल आहे, असे म्हणण्यांत येते. इंग्रजी वाङ्मयाच्या परिशीलनाने पहिल्या-पहिल्याने सर्वच आधुनिक मराठी वाङ्मयावर इंग्रजी वाङ्मयाची छाया पडली. तशीच ती इंग्रजी काव्याच्या वाचनाने मराठी काव्यावरही पडली, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. तरीदेखील आधुनिक मराठी काव्य इंग्रजी काव्याचा अनुवाद, अनुकरण वा नकल आहे, असे म्हणणे चुकीचे व अयोग्य होईल. जितका परिणाम इंग्रजी वाङ्मयाचा मराठी वाङ्मयावर झाला तितकाच परिणाम इंग्रजी संस्कृतीचा महाराष्ट्रीयान्या सर्व जीवितावरही झाला आहे, असे दिसून येईल. हा परिणाम केवळ इंग्रजी संस्कृतीचाच नव्हे तर एकंदर पाश्चिमात्य संस्कृतीचा आहे. तिचा परिचय आपल्याला इंग्रजी भाषेच्या द्वारे झाला, एवढेच. महाराष्ट्रीयान्या जीवनांत व संस्कृतींत जे काही महत्त्वाचे राजकीय, सामाजिक व धार्मिक फरक पडत आहेत ते देखील पाश्चिमात्यांच्या संबंधामुळेच. परंतु म्हणून आपली राजकीय जाणीव, सामाजिक सुधारणा अगर धर्मविषयक चिकित्साबुद्धि ही इंग्रजांचे निव्वळ अनुकरण आहे असे म्हणणे योग्य होईल काय ? आधुनिक जगांत एका देशाचा दुसऱ्या देशाशी व एका संस्कृतीचा दुसऱ्या संस्कृतीशी इतका संबंध येत आहे की, त्यांचा एकमेकांवर परिणाम होणे केवळ अपरिहार्य आहे. इंग्रजी काव्याचा परिणाम जसा आधुनिक मराठी काव्यावर होतो तसाच हिंदु तत्त्वज्ञानाचाही परिणाम जर्मन तत्त्वज्ञांवर होतो. ही संस्कृतीची देवाण घेवाण यापुढे जगांत

आणखी जास्तच प्रमाणानें होणार आहे. आणि त्यामुळें एकंदर सर्वांची प्रगतीच होणार आहे.

दोन संस्कृतींचा संबंध आला म्हणजे जीवनाला, वाङ्मयाला व कलेला नवीन चैतन्य येतें. हिंदुस्थानांतील आर्यांच्या संस्कृतीचा जेव्हां द्रविडांशीं, यवनांशीं (ग्रीकांशीं) व मुसलमानांशीं संबंध आला तेव्हां त्यांच्या संगीतांत, वास्तुशिल्पांत, मूर्तिकलेंत व चित्रकलेंत फरक पडून तींत नवें चैतन्य उत्पन्न झालें, या गोष्टीची साक्ष इतिहास देतच आहे. एका संस्कृतीचा दुसऱ्या संस्कृतीवर होणारा परिणाम निव्वळ अनुकरणात्मक केव्हांही नसतो. पहिल्या पहिल्यानें जरी कोठें कोठें केवळ अनुकरणच होत असलें तरी अखेरीस तो परिणाम पुनरुज्जीवनच (Renaissance) घडवून आणतो. एकाद्या पुरातन व मृतवत् संस्कृतीचा जेव्हां नव्या संस्कृतीशीं संबंध येतो तेव्हां त्या पुरातन संस्कृतींत चैतन्य येतें; दुसऱ्या संस्कृतींतील गोष्टी आत्मसात् करून घेण्यांत येतात; जुन्या, विसर पडलेल्या व मृत झालेल्या ध्येयांचें पुन्हां परीक्षण होतें व तीं नव्या स्वरूपांत पुढें मांडलीं जातात. इंग्रजी काव्याचा मराठी काव्यावर घडलेला परिणाम अशाच स्वरूपाचा आहे.

आधुनिक मराठी काव्यांत जे क्रांतिकारक फरक पडले, ते घडवून आणणारी शक्ति सामाजिक व सांस्कृतिक होती, केवळ वाङ्मयिक नव्हती, असें वर म्हटलें आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटल्या अर्धांत, विशेषतः शेवटल्या पंचवीस वर्षांत समाजाच्या विचारांत ही क्रांति घडून येण्यास सुरवात झाली. तिचा उगम इंग्रजी वाङ्मयाच्या, इतिहासाच्या, तत्त्वज्ञानाच्या परिशीलनांतच झालेला दिसेल. तरीही जीवनाच्या निरनिराळ्या शाखांत ती क्रांति घडवून आणणाऱ्या प्रणेत्यांचा हेतु केवळ इंग्रजांचें अनुकरण करण्याचा होता, असें म्हणणें चुकीचें व अनुदारपणाचें होईल. त्या प्रणेत्यांनीं त्या वेळच्या पाश्चात्य संस्कृतीच्या ध्येयांचा, तत्वांचा विचार केला, व नंतर त्या अनुरोधानें आपणांस इष्ट ती सुधारणा घडवून आणण्यासाठीं मतप्रचार व कृती करण्यास आरंभ केला.

पाश्चात्य संस्कृतींतील कांहीं ठळक विशेष म्हणजे व्यक्तीचें आणि वैयक्तिक जीवनाचें महत्त्व (Importance of the Individual) व्यक्तिस्वातंत्र्य, समता, स्वातंत्र्य ह्या कल्पना, व धर्मासंबंधी आणि इतर सर्वच जीवनाविषयीं शास्त्रीय, चिकित्सक व शंकात्मक प्रवृत्ति हे होत. ह्या कल्पनांचा समाजाच्या मनावर बराच परिणाम झाला होता, व त्यांचे कल्पनांचे ध्वनि इंग्रजी काव्यांतून एकसारखे निघत होते. त्यामुळे इंग्रजी काव्याची छाया आधुनिक मराठी काव्यावर पडली. एका देशाच्या वाङ्मयाचा अगर संस्कृतीचा परिणाम दुसऱ्या देशावर नुसत्या वाचनाने अगर परिचयाने होत नसतो. तर तो त्या संस्कृतीत असलेलीं व वाङ्मयांत विकास पावलेलीं ध्येये व तत्त्वे पटल्यानें होतो.

आधुनिक मराठी काव्यांत जे कांहीं विशेष आले आहेत ते सर्व व्यक्तीचें व वैयक्तिक जीवनाचें महत्त्व, व्यक्तिस्वातंत्र्य, समता, स्वातंत्र्य, या कल्पनांच्या परिणामामुळेच आले आहेत. त्यामुळेच आधुनिक मराठी काव्याचें एक एक अंग कसें निर्माण झालें व होत आहे, हें पुढें दाखविण्यांत येईल. ह्या कल्पनांमुळे काव्यध्येयांत व काव्यहेतूंत कसा फरक पडत गेला हें सध्यां पाहूं. व्यक्तीचें महत्त्व पटल्यामुळे कवीच्या व्यक्तित्वास, व्यक्तिविषयक अनुभूतीला व सुखदुःखांना काव्यांत अग्रस्थान मिळालें. आपली काव्याची जुनी व्याख्या ' वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ' अशी होती. आधुनिक कवींनी तिची जाणीव करून घेऊन व्यक्तित्वाच्या दृष्टीने ' उत्कट भावनांचा सहजोद्गार ' व ' संसृतीची टीका ' ह्या व्याख्यांची तिला जोड करून दिली. आत्मप्रत्यय हा आधुनिक कवितेचा पाया होऊन बसला. पूर्वीप्रमाणें उदात्त व सुंदर हेच काव्याचे विषय राहिले. परंतु त्याविषयींची कल्पना मात्र बदलली व त्यांची व्याप्तीही वाढली. साधारण, व प्रायः क्षुद्र, नीच, क्षुल्लक व अनुदात्त समजल्या जाणाऱ्या गोष्टींनाही आत्मप्रत्ययाच्या सापेक्षतेत (Relatively) उदात्ताचें व सुंदराचें स्वरूप प्राप्त होऊं लागलें. ह्यामुळे कोणतीही गोष्ट, उदात्त वा क्षुल्लक, काव्यास योग्य असा विषय होऊं लागली. उदात्ताविषयींच्या व सौंदर्याविषयींच्या कल्पनांतच क्रांतिकारक फरक पडला. तो कसा हें

उदाहरणांनीं दाखवितां येईल. कविवर्य मोरोपंतांना कांहींतरी महत्काव्यकृती करण्याची इच्छा झाली, तेव्हां त्या काव्यास योग्य होईल असा विषय त्यांनीं शोधला. तो कोणता तर महाभारत आणि रामायण. हा विषय मोरोपंतांना उदात्त व भव्य कां वाटला ? कारण तो समाजास तसा वाटत होता म्हणून व बाह्यविश्वांत तो उदात्त व भव्य होता म्हणून. मोरोपंत ह्या व्यक्तीच्या व्यक्तिविषयक अनुभूतिरूप व आत्मप्रतीत आंतर्विश्वांत (Internal Universe), त्यांच्या वैयक्तिक भावनासंबंधांत (emotional associations) तो विषय भव्य व उदात्त होता म्हणून नव्हे.

वैयक्तिक जीवनाला, अनुभूतीला व विकासाला जुन्या कवितेंत स्थान नव्हतें हें अनेक उदाहरणांनीं सिद्ध करून दाखवितां येईल. सुप्रसिद्ध केकावलीच घ्या. केकावलींत भक्तांनै प्रभूचा धांवा केला आहे. परंतु स्वतःच्या अनुभूतीचा शोध घेऊन, मला या विश्वांत देव आहे असेंच कां वाटतें, त्याच्या अस्तित्वाची शंका कां येत नाही, जर ईश्वराची जाणीव झाली तर ती कोणत्या अनुभूतींतून, ह्या वैयक्तिक गोष्टींचा, वैयक्तिक मनोविकासाच्या दृष्टीनें कोठेंही मागमूस नाही. तेव्हां पूर्वीचे कवी काव्यविषयाची उदात्तता व सौंदर्य आपल्या स्वतःच्या अनुभूतींत उतरलें आहे कीं नाही हें पहात नसत व त्याप्रमाणें वर्णन करीत नसत. तो काव्यविषय बाह्यविश्वांत व समाजांत उदात्त वा सुंदर समजला जात असला तर त्याची उदात्तता वा सौंदर्य गृहीत धरूनच चालत. त्यामुळें काव्यनिर्मितीची त्यांची वृत्ति, वर्णन करण्याची पद्धति, बहिर्मुख (objective) होती.* याचें कारण व्यक्तीला व व्यक्तीच्या जीवनाला व अनुभूतीला त्या वेळीं महत्त्व नव्हतें.

* यास मोठा अपवाद म्हणजे संतकवींच्या भक्तिमार्गी कवितेचा आहे, असें दाखवितां येईल. यासंबंधीं “ काव्य आणि काव्योदय ” (द्वितीयावृत्ती) या ग्रंथांत कै. प्रि. वासुदेव बळवंत पटवर्धन यांनीं म्हटलें आहे:—

“..... या स्वतंत्रपणें आल्या आहेत कीं, आध्यात्मिक भावाविनिमयानें प्राप्त झाल्या आहेत, हें आजच सांगतां येत नाही. तोंपर्यंत भक्तकवींपैकीं चार

त्या महत्त्वाची जाणीव झाल्यावर आधुनिक कवीच्या वृत्तीत फरक पडला. कवि या व्यक्तीला ज्या विषयांतील उदात्ततेची व सौंदर्याची जाणीव झाली—मग तो विषय भव्य असो अगर अति क्षुल्लक असो—त्या विषयाचें स्वतःच्या आत्मप्रत्ययाच्या दृष्टीनें आधुनिक कवि वर्णन करूं लागला, व त्याची उदात्तता वा सौंदर्य स्वतःस जाणवले त्याप्रमाणें - इतरांस सांगूं लागला. ज्या गोष्टी बाह्य जगास वा समाजास उदात्त व सुंदर वाटतात त्यांची उदात्तता व सौंदर्य त्याच्या अनुभूतीस पटले नाही तर त्याचें त्याला महत्त्व वाटेनासं झालें. उलटपक्षीं क्षुल्लक गोष्टींनाही त्याच्या अनुभूतीच्या दृष्टीनें महत्त्व प्राप्त झालें. ज्या विषयासंबंधीं कवीच्या वैयक्तिक जीवनांत भावोत्कटता आहे तेच विषय सहजोदारांच्या रूपांत बाहेर पडूं लागले. व बाहेर पडतांना कवीच्या अनुभूतीत त्यांना जें स्थान असेल तेंच त्यांना मिळूं लागलें. स्वतःच्या प्रतीतीप्रमाणेंच व वैयक्तिक अनुभूतीच्या सापेक्षतेत, काव्य-विषयाचें वर्णन होऊं लागल्यामुळें अर्थात् तें अंतर्मुख दृष्टीचें (Subjective व introspective) झालें व त्या दृष्टीचें क्षेत्र कवीचें वैयक्तिक अनुभूती-रूप आंतर्विश्व झालें. हा जुन्या व नव्या कवितेंतील फरक खालीलप्रमाणें दाखवितां येईल.

पांच ठळक कवींचो प्रतिभा जिवंत व स्वतंत्र होती, असेंच मी धरून चालतो. तथापि काव्यसागराची एवढी एक बाजू सोडल्यास बाकीचा अनंत भाग उसनाच ठरतो कीं नाहीं ?

(पान १०; या पुस्तकांतील पान ९-१०-११ वरील मजकूर या दृष्टीनें वाचनीय आहे.)

भक्तिमार्गी संतकवींची दृष्टि अंतर्मुख होती, हें खरें आहे. परंतु त्यांच्या कवितेला काव्य म्हणून मान होता कीं, धार्मिक संप्रदाय म्हणून ? संत कवींच्या कृतींना साहित्यांत आज जें उच्च दर्जाचें काव्य म्हणून स्थान प्राप्त झालें आहे तें काव्यासंबंधींच्या बदलेल्या कल्पनेमुळेच नाहीं काय ? हे प्रश्न विचारांत घेण्यासारखे आहेत.

काव्य-विषय=उदात्त व सुंदर

वैयक्तिक अनुभूतीची
सापेक्षता नसलेले बाह्य
विश्वांतले उदात्त व सुंदर

बहिर्मुख दृष्टि

जुने कवी

वैयक्तिक अनुभूतीच्या
सापेक्षतेत आत्मप्रतीत
असें आंतर्विश्वांतील उदात्त
व सुंदर

अंतर्मुख दृष्टि

आधुनिक कवी

ही आधुनिक काव्याची प्रवृत्ति लक्षांत आणली तर त्या काव्याचें भाव-गीत हें एक मुख्य अंग कां झालें हें सहज समजण्यासारखें आहे. व्यक्तीच्या तात्क्षणिक विकारांचा व उत्कट भावनेचा सहजोद्गार म्हणजेच भावगीत होय. त्याच्यामागे त्या व्यक्तीची अनुभूति व आत्मप्रत्यय असतो. आत्म-प्रत्यय हेंच भावगीताचें सर्वस्व आहे. व्यक्तीला, वैयक्तिक जीवनाला व अनुभूतीला महत्त्व आल्याबरोबर भावगीत हा काव्यप्रकार सर्वसाधारण होणें अपरिहार्यच होतें. वस्तुतः भावगीत हीच काव्याची सहज प्रवृत्ति असावयास पाहिजे. बाह्य विश्वांतील अगर आंतर्विश्वांतील कोणत्याही गोष्टींचा संबंध येऊन त्याचा परिणाम कविमनावर झाला म्हणजे त्याची भावना उचंबळून येते, उत्कट व अनावर होते व शब्दाच्या रूपानें बाहेर पडते. हा प्रकार अगदीं निसर्गसिद्ध आहे. परंतु व्यक्तीला जुन्या काळीं महत्त्व नसल्यामुळें या प्रकाराला संस्कृत व जुन्या मराठी काव्यांत म्हणण्यासारखें स्थान मिळालें नाहीं.

सामाजिक कविता व राष्ट्रीय कविता ही जी दुसरी आधुनिक काव्याचीं अंगें होत त्यांचेही अंतिम स्वरूप भावगीतात्मकच आहे. व हे प्रकार समता व स्वातंत्र्य या कल्पनांच्या परिणामामुळेंच उत्पन्न झाले. या दोन्ही प्रकारांतही वैयक्तिक अनुभूतीलाच सर्वव्यापी महत्त्व असावयास पाहिजे.

कांहीं आधुनिक कवींच्या सामाजिक व राष्ट्रीय कवितांत तें असलेलें दिसूनही येतें. परंतु इतर आधुनिक कवी अशा प्रकारच्या कविता जुन्या काव्याप्रमाणें बहिर्मुख दृष्टीनें च लिहितात. त्यांत त्यांच्या स्वतःच्या अनुभूतीचा अगर आत्मप्रत्ययाचा अंश कांहींच नसतो. त्यामुळें अशा प्रकारचें सामाजिक अगर राष्ट्रीय काव्य जरी कालानें व स्वरूपानें आधुनिक असलें तरी अंतरंगानें तें जुन्या काव्याच्या मृतावशेषासारखेंच आहे.

स्वतंत्र विषयावर खंडकाव्य लिहिण्याचा प्रकारही अलीकडे सुरू झाला आहे. विषयाचें स्वातंत्र्य हें आधुनिक काव्याचें लक्षण या खंडकाव्यांत प्रामुख्यानें दिसतें. परंतु अंतर्मुख दृष्टीची सापेक्षता हें लक्षण त्यांत तितकेंसें दिसून येत नाही. जीं आधुनिक खंडकाव्यें सध्यां प्रसिद्ध झालीं आहेत तीं बहुतेक पद्यात्मक कथांच्या स्वरूपाचींच आहेत. पूर्वींच्या काव्यांत ज्याप्रमाणें थोर विभूतींच्या जीवनाचा कथाभाग येत असे तसाच कांहीं खंडकाव्यांत येतो. जास्त अलीकडील कृतींत साधारण व्यक्तींच्या कथा वर्णिल्या जातात. परंतु या सर्व खंडकाव्यांत कवी हा कथन करणाऱ्याची (narrator ची) भूमिका घेतो व घडलेल्या गोष्टींचें बहिर्मुख दृष्टीनें वर्णन करतो. अर्थात् मधून मधून तो स्वतःचीं मतें देतो व आपली अनुभूती पात्रांच्या तोंडून व्यक्त करवितो. तरी देखील एकंदरींत तें काव्य बहिर्मुखच असतें. त्या काव्यापासून कवी अगदीं अलिप्तच असतो. आधुनिक काव्याच्या ज्या प्रवृत्ती येथें सांगण्यांत आल्या त्याप्रमाणें खंडकाव्य हें जर पूर्णपणें आधुनिक व्हावयाचें असेल तर, तें निव्वळ कथनात्मक असून चालणार नाही. कथेपेक्षां त्या कथानकाच्या अंतरंगाला जास्त महत्त्व दिलें पाहिजे. म्हणजे कथानकांतिल व्यक्तींच्या आचरणांचा व विचारांचा उगम त्यांच्या वैयक्तिक अनुभूतींतून कसा झाला हें मनोविश्लेषणदृष्ट्या व मानसशास्त्रदृष्ट्या त्या व्यक्तींच्याच दृष्टीनें दाखविलें पाहिजे. वर्णनें वगैरेही त्या व्यक्तींच्याच अनुभूतीच्या सापेक्षतेनें करावयास हवीं. खंडकाव्याचें स्वरूप अशा तऱ्हेनें अंतर्मुख दृष्टीचें झालें पाहिजे.

अर्थात्, हें केवळ आधुनिकपणाच पाहिजे म्हणून करावयाचें असें नव्हे. प्रत्यक्ष मानवी, कृतीपेक्षां, त्यांना उगम देणाऱ्या भावनांमध्ये व हेतूंमध्ये

जास्त काव्यात्मता असते. या दृष्टीने खंडकाव्य लिहित्यास तें अधिक काव्यात्मक होईल म्हणूनच येथें अंतर्मुख दृष्टीचा पुरस्कार केला आहे.

आधुनिक काव्य आणि आत्मप्रत्यय

आधुनिक मराठी काव्याची भूमिका याप्रमाणें लक्षांत आणिली म्हणजे त्यांत आत्मप्रत्ययाला किती सर्वव्यापी महत्व आहे हें सहजच दिसून येईल. आत्मप्रत्यय ही काव्याची कसोटी आहे. आत्मप्रत्ययांतून उद्भवलेलें तेंच काव्य. आत्मप्रत्यय ज्यांत नाही तें सर्व निव्वळ वेगडी, खोटें नाणें, नकल असें म्हटलें असतां वावगें होणार नाही. आत्मप्रत्ययानेंच शब्दांत जिव्हाळा व जिवंतपणा येतो, ते विशेष अर्थाचे वाहक होतात व हृदयास चटका लावून सोडतात.

आत्मप्रत्यय म्हणजे काय याचें विवेचन करणें मात्र अतिशय कठिण आहे. जाणिवेच्या (Realisation) स्वरूपाच्या कोणत्याही गोष्टीचें शब्दांत चर्चणें करणें प्रायः अशक्यच असतें.

आत्मप्रत्यय याचा अर्थ स्वतःचा अनुभव इतकाच केवळ नाही. मनुष्य पुष्कळ वेळां निरनिराळ्या अनुभवांतून जातो, परंतु त्या अनुभवांची त्याला खोलवर जाणीव होतेच असें नाही. आत्मप्रत्यय म्हणजे नुसतें ज्ञान-विज्ञान तर नव्हेच नव्हे. हिंदुस्थानांतील मजूरवर्गाची स्थिती किती हलाखीची आहे ह्याचें नुसतें ज्ञान झाल्यानें त्यांच्या सुखदुःखांची जाणीव होत नाही किंवा इंद्रधनुष्य कसें बनलें आहे हें कळल्यानें त्याचें सौंदर्य हृदयांत भिनतें असें नाही. आत्मप्रत्यय म्हणजे बाह्य-विश्वांतील अगर आंतर-विश्वांतील संवेदने-मुळें संस्कारक्षम हृदयावर उमटलेला ठसाही केवळ नव्हे, किंवा क्षणिक भावनांचा कविहृदयावर घडलेला तात्कालिक संस्कारही केवळ नव्हे—मग तो कितीही जोरदार असेना. सुखदुःखांनीं, अगर प्रीति, आकांक्षा, वगैरे सारख्या भावनांनीं अंतःकरणांत उडवून दिलेल्या खळबळीला, तळमळीलाच देखील आत्मप्रत्यय म्हणतां येणार नाही.

यापैकीं कोणतीही गोष्ट एक एकटी घेतली असतां तिला आत्मप्रत्यय असें म्हणतां येणार नाही. सर्व मिळाल्या तरी त्या मीलनाला देखील आत्मप्रत्यय

असें नांव देतां येणार नाहीं. या सर्व गोष्टींना सूत्रबद्ध करणारी आत्मीयता (Personality) त्यांत भरून असावयास पाहिजे. वैयक्तिक जीवनाची साकल्यता (Wholeness of being) त्यांत पाहिजे. हे जर झाले तर अनुभवांतून, ज्ञानविज्ञानांतून, हृदयावर घडलेल्या संस्कारांतून, आणि अंतःकरणाच्या तळमळींतून ह्या सर्व गोष्टींना साक्षात् करणारी जिवंत जाणीव होईल. अशा जाणीविलाच आत्मप्रत्यय म्हणावयाचे.

उदाहरण देणे पुष्कळदां धोक्याचे असते. कारण त्यांतील तौलनीय विशेषालाच महत्त्व न देतां कित्येक वेळीं, त्यांतील इतर विशेषांकडेच लक्ष दिलें जाऊन गैरसमज मात्र पसरतो. परंतु एरवीं लवकर न समजणारी गोष्ट उदाहरणानें सहज लक्षांत येते म्हणून उदाहरण देण्याची आवश्यकता असते. वरीलप्रमाणें अमूर्त (abstract) विषयांत तर उदाहरणाशिवाय गत्यंतरच नसते.

समजा एक फूल आहे. तें बाह्यविश्वांत जसें आहे त्याला आपण ' अ ' म्हणूं. ' अ ' काय आहे हे कवीला केव्हांच कळणें शक्य नाहीं. कारण ज्या वेळीं कवीला त्या फुलाचा ज्ञानेंद्रियांनीं बोध होतो अगर मनानें आकलन होतें, त्यावेळीं त्या आकलनशक्तींत त्याचे वैयक्तिक वैशिष्ट्य असतें. हे वैशिष्ट्य त्याच्या त्यावेळपर्यंतच्या भावनासंबंधांनीं व अनुभवानें बनलेलें असतें; त्याप्रमाणें त्या फुलाकडून आलेल्या संवेदनेला स्वरूप मिळतें व कवीच्या अंतःकरणावर पडलेलें प्रतिबिंब कांहीं निराळेंच असतें. त्याला आपण ' अ १ ' असें म्हणूं. ' अ १ ' ही जी त्या फुलाची कल्पना कवीच्या अंतःकरणांत आली तीही पुढें तशीच रहात नाहीं. फुलांसंबंधीं जो कांहीं कवीचा तोंपर्यंतचा अनुभव त्याच्या अंतःकरणांत सांठविलेला असतो त्याचा व या नवीन आलेल्या कल्पनेचा एकमेकांवर परस्पर परिणाम होतो. ' अ १ ' ह्यांत आणखी निराळेपणा येऊन ' अ २ ' असें बनतें. फुलांप्रमाणेंच इतर वस्तूंचे अगर कल्पनांचे कवि-हृदयावर परिणाम झालेले असतात. त्यांतले जे तत्सम असतील ते त्याच्याशीं निगडित होतात. यासंबंधीं कवीची भावना जशी कमी अगर अधिक प्रमाणानें तीव्र असते त्याप्रमाणें कवीच्या अंतःकरणाची खळबळ उडते. हे

सर्व प्रकार घडून येत असतां त्यामार्गे कवीची आत्मीयता व वैयक्तिक साकल्य असते. त्यामुळे हे फरक प्रत्येक व्यक्तींत निरनिराळे घडून येतात. ह्या प्रकारांत, चटका लावून सोडणारें, हृदयाला वरखालीं करणारें, सबंध जीवनाला ढवळणारें असें जर कांहीं असलें तर वाळल्या पानावर ठिणगी पडल्याप्रमाणें कवीचें अंतःकरण एकदम पेट घेतें, व सर्वच प्रकाशमान् होऊन, जाणीव उत्पन्न होते. ही जाणीव जेव्हां शब्दावाटें काव्यांत बाहेर पडूं लागते तेव्हां त्या कवीच्या व्यक्तित्वाप्रमाणें महत्वाचें जें असेल तेवढेंच बाहेर येतें, व मूळच्या फुलाच्या संवेदनेवरून

“ आकाशांत फुलें, धरेवरि फुलें, वाऱ्यावरीही फुलें
माझ्या गेहिं फुलें, धरेवरि फुलें, भूगर्भिं सारीं फुलें
माझें चित्त भुले, सुगंध सुटले, हें विश्व आनंदलें ”

अशा तऱ्हेचें आत्म-प्रतीत काव्य बाहेर येतें. काव्यांतला आत्मप्रत्यय अशा स्वरूपाचा असतो.

काव्यांतील आत्मप्रत्यय म्हणजे कवीच्या वैयक्तिक साकल्यानें झालेली एकाद्या गोष्टीची जाणीव अगर प्रतीति, असें थोडक्यांत म्हणतां येईल. आतां येथें हेंही सांगून ठेविलें पाहिजे कीं, आत्मप्रत्ययांतही पायऱ्या (degrees) आहेत. तो कमी अधिक परिणत स्वरूपाचा असेल, पूर्णत्वानें असेल अगर अंशात्मक असेल. एकाद्या गोष्टींतील एकाद्या विशेषा-संबंधींच असेल. तो जसा स्वानुभवांतून उद्भवूं शकेल, तसाच स्वतःच्या सहानुभूतीनें व तीव्र जाणिवेनें आत्मसात् करून घेतलेल्या इतरांच्या अनुभूतींतूनही उद्भवूं शकेल. त्यांत विविधता व वैचित्र्यही असेल.

आधुनिक काव्य आणि प्रेम

आत्मप्रत्ययासंबंधीच्या विवेचनामुळे आधुनिक काव्यांतलें ‘ प्रेम ’ कशा स्वरूपाचें आहे, हें समजण्यास सोपें जाईल. आधुनिक काव्यांत रसराज शृंगारालाच प्रमुख स्थान आहे; आधुनिक काव्य म्हणजे बव्हंशीं प्रेमगीतें; आधुनिक कवींना प्रेमाशिवाय दुसरें कांहीं दिसतच नाही, असें म्हणण्यांत येतें. आधुनिक काव्य एकांगी आहे, हा या म्हणण्यांतील अपरोप यत्किंचि-

तही खरा नाही, हे आधुनिक काव्याचे वाचन केले असता सहज दिसून येईल. एकादा कवी घेऊन त्याच्यापुरतेच म्हणायचे झाले तर कदाचित् तेवढ्यापुरता एकांगीपणा त्याला लावता येईल. एकादा आधुनिक कवी प्रेमालाच आपल्या कवितेत अग्रस्थान देतो, तर दुसरा निसर्गाला देतो, तिसऱ्याच्या कवितेत सामाजिक अन्यायाने हृदय हाललेले दिसते तर चवथ्याच्या काव्यांत राष्ट्रभक्ति ओथंबलेली दिसते. ज्याप्रमाणे ज्याचा आत्म-प्रत्यय त्याप्रमाणे त्याचे काव्य. राष्ट्रभक्तीच्या शाहीराच्या कवितेत प्रेमाला स्थान नाही, किंवा प्रेमगीते लिहिणाऱ्या कवीच्या काव्यांत राष्ट्रभक्तीला स्थान नाही, अशी टीका निरर्थकच असते. आधुनिक काव्यांत रसराज शृंगारालाच विशेष स्थान आहे, असे म्हणण्यांतही कांहीं विशेष अर्थ नाही. कारण काव्यविश्वांतच शृंगाराला मुख्य स्थान आहे. कोणत्याही देशाचे काव्य-वाङ्मय घेतले तरी त्यांत हाच प्रकार दिसून येईल. जुन्या संस्कृत काव्यांत देखील शृंगारालाच प्राधान्य आहे. साहित्यशास्त्रानेही नवरसांत शृंगारालाच श्रेष्ठपद दिले आहे.

परंतु जुन्या कवींच्या शृंगारापेक्षां आधुनिक काव्यांतले प्रेम फार निराळे आहे. जुन्या कवींचे शृंगाराचे वर्णन वैप्रयिक, पार्थिवतेचे, व शरीरापुरतेच असे. मनाचा मागमूस त्यांत क्वचितच सांपडावयाचा ! कोणत्याही स्त्रीचे वर्णन घ्या. नेत्र, कपोल, वक्षस्थल अशा शरीरावयवांच्या वर्णनापलीकडे ते जातच नसे. शारीरिक सुख अगर कायिक विरह हेच शृंगाराचे सर्वस्व. स्त्रियांना आपल्यासारखेच मन आहे ह्याची कल्पनाच दिसत नाही. राधामाधवांच्या उदात्त प्रेमालासुद्धां जयदेवासारख्या संतकवीने असल्याच शृंगारांत खेळविले आहे. जुन्या कवींची बहिर्मुख दृष्टि शृंगारांत तर फारच प्रत्यंतरास येते. उलट अस्सल आधुनिक काव्यांतील प्रेम फारच निराळ्या प्रकारचे आहे. आधुनिक काव्यांतले प्रेम ही एक हृदयाची तळमळ आहे, मनोमन जाणीव आहे, हृदयावरचा चिरकाल टिकणारा संस्कार आहे. त्या प्रेमाचे वर्णन अंतर्मुख दृष्टीचे, अंतःकरणांत उडालेल्या खळबळीचेच असते. ते शरीराची भूक नाही; हृदयाची समरस-हृदयाशीं एक होण्याची धडधड आहे. ते जरी एकाद्या मूर्तीपासून स्फूर्त होत असले तरी त्याची

काव्यात्मता अमूर्ततेची आहे. कायिकतेला त्यांत प्राधान्य नाही, वैषयिक दृष्टीला त्यांत महत्त्व नाही. स्त्रियांच्या वर्णनांत शरीरसौंदर्याला अग्रस्थान नाही तर मनाला व भावना-सौंदर्याला आहे. त्यांत आत्मप्रत्ययाचा जिव्हाळा आहे. जुन्या शृंगारांतील व आधुनिक प्रेमांतील फरक थोडक्यांत दाखवायचा असला तर, पहिलें शरीर तर दुसरें मन असा दाखवितां येईल. केव्हां केव्हां तर प्रेमास भक्तीच्या उदात्ततेचें स्वरूप प्राप्त झालेलें आधुनिक काव्यांत दिसून येईल. अर्थात् जुने काव्य घ्या अगर आधुनिक घ्या, त्यांत कांहीं अपवाद सांपडणारच; परंतु येथें जे फरक सांगण्यांत आले ते स्थूल व साधारण प्रवृत्तीविषयी आहेत.

आधुनिक काव्य आणि गूढवाद* (Mysticism)

आधुनिक काव्याचें सर्वांगीण विवेचन करावयाचें म्हटल्यास गूढवादाचा विचार केलाच पाहिजे. कारण गूढवाद हा आधुनिक काव्यांतील काव्यात्मक तत्त्वशोधनाचा मार्ग झाला आहे. येथें गूढवाद हा शब्द मोठ्या नाखुषीनें वापरण्यांत येत आहे, कारण Mysticism याचा पर्याय म्हणून तो रूढ झाला आहे. गूढगुंजन, गूढवाद वगैरे शब्द पूर्ण अर्थवाही नाहीत. “अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवकां”तील केशवसुतावरील निबंधांत प्रो. माधवराव पटवर्धन लिहितात:—

“ अंतिम सत्याचें आकलन तर्कानें होणें अशक्य आहे; निर्मम, निरहंकार होऊन अनन्य भक्ति करून, त्या सत्याशीं तन्मय होण्यानेंच त्याचें ज्ञान होतें. निराळ्या शब्दांनीं सांगायचें म्हणजे भक्ति-योग (युज्=जोडणें) हा एकच ज्ञानाचा मार्ग होय आणि ब्रह्मसाक्षात्कार म्हणजेच त्या अंतिम सत्याचें ज्ञान होय. या मताचे जे तत्त्वज्ञासु वा तत्त्वयुयुक्षु असतात त्यांना भक्तियोग-मार्गी म्हणणें दुरु होईल. परंतु भक्तियोग या शब्दाला एक विशिष्ट अर्थ आलेला असल्यानें व्यापक सामान्य अर्थी सायुज्य-वाद हा नवीन शब्द योजणें अत्यवश्य आहे. गूढवाद, गूढगुंजन वगैरे मराठींत सुचविण्यांत आलेले शब्द

* Mysticism in English Literature by C. F. E. Spurgeon आणि Mysticism या विषयावरील इतर इंग्रजी ग्रंथांच्या आधारे.

Mysticism या इंग्रजी शब्दाचें निव्वळ-शब्दशः, लक्षणेकडे लक्ष देऊन नव्हे, भाषांतर करण्याचे प्रयत्न होत. सायुज्यवादी जेव्हां आपल्याला येणाऱ्या विविध अनुभवांचें वर्णन करितो तेव्हां त्याच्या भाषेत थोडासा गूढपणा येतो, नाही असें नाही; परंतु गूढत्व हें कांहीं सायुज्यवादाचें लक्षण नव्हे. तेव्हां Mysticism या शब्दाला मराठी प्रतिशब्द म्हणून गूढ-वाद, गूढगुंजन, इत्यादि शब्द स्वीकारतां येत नाहींत.

तथापि आधुनिक मराठी कवितेंतील एका व्याजसायुज्यवादी प्रकाराला मात्र गूढगुंजन हें नांव अत्यंत समर्पक वाटतें. या तऱ्हेच्या कवितेचा अर्थ कित्येकदां रसिक विद्वानांनाही लागत नाहीं म्हणून कवीच्या या व्यापारास शून्यशोधन असेंही म्हणण्याचा प्रघात आहे. गूढगुंजन व शून्यशोधन या दोन्ही शब्दांत मराठी शब्दब्रम्ह्यांना प्रिय वाटणारा अनुप्रास आहे; पण अभेद्य, कूटात्मक पण श्रवणमधुर कवन हा अर्थ व्यक्त करायला गूढगुंजन हाच (प्रो. श्रीकृष्ण नीलकंठ चापेकर यांनीं Mysticism या अर्थी सुचविलेला) शब्द अधिक समर्थ आहे.” (पृष्ठ १५८).

खुद्द इंग्रजींतही Mysticism हा शब्द इतका लवचिकपणें व बेजबाबदारपणें वापरला जातो कीं तेथेही त्याचा अर्थ स्पष्ट करावा लागतोच. ऑक्सफर्ड इंग्रजी कोशांत Mystic याचा अर्थ “ निदिध्यास व आत्म-समर्पण यायोगें परमात्म्याची जोड करूं इच्छिणारा अगर परमात्म्यांत विलीन होऊं इच्छिणारा; किंवा, तर्काच्या पलीकडे असणाऱ्या सत्यांचें आकलन अंतरप्रतीतीनें होतें अशी श्रद्धा असणारा ” असा दिला आहे. मुळांत हा शब्द Greek Mysteries मधून घेतला आहे. नवीन उपदेशिलेल्या शिष्याला जेव्हां रहस्यें सांगितलीं जात तेव्हां त्याला त्यासंबंधीं तोंड बंद ठेवावें लागे. (muo=close lips or eyes). यामुळे mystic या शब्दाची गूढ व रहस्यमय या अर्थाशीं सांगड घालण्यांत आली. तो अर्थ अजूनही त्या शब्दाला चिकटून राहूं पहातो. परंतु खरोखर गूढाचा किंवा रहस्याचा त्याच्याशीं संबंध नाहीं.

मज समग्रातें जाणसी ऐसें । आपुलीया तळहातिचें रत्न जैसें ॥

तुज ज्ञान सांगेन तैसें । विज्ञानैसी ॥

एथ विज्ञानें काय करावें । ऐसें घेसी जरी मनोभावें ॥

तरी पै आधीं जाणावें । तेंचि लागे ॥

मग ज्ञानाचिये वेळे । झांकती जाणीवेचे डोळे ॥

जैसी तीरीं नाव न ढळे । टेकली सांतीं ॥

तैसी जाणीव जेथ न रिघे । विचार मागुता पाउलीं निघे ॥

तर्कु आयणी नेघे । आंगीं जयाच्या ॥

अर्जुना तया नांव ज्ञान । येर प्रपंचु हें विज्ञान ॥

तेथ सत्यबुद्धि तें अज्ञान । हेंही जाण ॥

आतां अज्ञान अवघें हरपे । विज्ञान निःशेष करपे ॥

आणि ज्ञान तें स्वरूपें । होउनी जाइजे ॥

जेणें सांगतयाचें बोलणें खुंटे । ऐकतयाचें व्यसन तुटे ॥

हें जाणणें सानें मोठें । उरों नेदी ॥

ऐसें वर्म जें गूढ । तें किजेल वाक्यारूढ ॥

जेणें थोडेन पुरे कोड । बहुत मनीचें ॥

(ज्ञानेश्वरी, अ. ७ ओ. २-९)

तेथ आर्तु तो आर्तीचेनि व्याजें । जिज्ञासु तो जाणावयालागिं भजे ॥

तिजेनि तेणें इच्छिजे । अर्थसिद्धी ॥

मग चौथियाच्या ठायीं । कांहींचि करणें नाहीं ॥

म्हणोनि भक्तु एकु पाही । ज्ञानिया जो ॥

जे तया ज्ञानाचेनि प्रकाशें । फिटले भेदाभेदांचे कडवसें ॥

मग मीचि जाहाला समरसें । आणि भक्तुही तेवींचि ॥

परी आणिकाचिये दिठी नावेक । जैसा स्फटिकुचि आभासे उदका ॥

तैसा ज्ञानी नव्हे कौतुक । सांगता तो ॥

जैसा वारा कां गगनीं विरे । मग वारेपण वेगळें नुरे ॥

तरी भक्त हे पैज न सरे । जरी ऐक्या आला ॥

जरी पवनु हालवूनि पाहिजे । तरी गगनावेगळा देखिजे ॥

एन्हवीं गगन तो सहजें । असे जैसें ॥

तैसें शरीरीं हन कर्मै । तो भक्तु ऐसा गमे ।

परी अंतरप्रतीतिधर्मै । मीचि जाहला ॥

आणि ज्ञानाचेनि उजाडलेपणें । मी आत्मा ऐसें तो जाणे ॥

म्हणऊनि मीही तैसेंचि म्हणें । उचंवळला सांता ॥

हा गां जीवापैलिकडिलिये खुणे । जो पावेनि वावरें जाणें ॥

तो देहाचेनि वेगळेपणें । काय वेगळा होय ॥

(ज्ञानेश्वरी, अ. ७ ओ. ११०.१८)

तैसी अंतःकरण कुहरीं जन्मली । जयाची प्रतीतिगंगा मज्जमीनली

तो मी हे बोली । फार काय करूं ॥

(ज्ञानेश्वरी, अ. ७ ओ. १२५)

हें ज्ञानेश्वरानें केलेलें वर्णन Mysticism च्या अर्थाशीं जुळतें. श्री. माधवराव पटवर्धन यांनीं सायुज्य-वाद हा शब्द सुचविला आहे. या शब्दांत सुटसुटीतपणा हा गुण आहे. गूढवाद, रहस्यवाद, प्रगूढ-व्यंग्यत्व, गूढ-गुंजन, शून्यवाद, शून्य-शोधन, युयुक्षुवाद, छायावाद (हिंदी) वगैरे आतां-पर्यंत सुचविण्यांत आलेल्या शब्दांपेक्षां सायुज्यवाद हा शब्द निःसंशय अधिक समर्पक आहे. परंतु ह्या शब्दांत, परमात्म्याशीं एक होणें या एकाच भागाला जास्त महत्त्व देण्यांत आलें आहे. त्या एक होण्याचे जे निदिध्यास आणि आत्मसमर्पण हे मार्ग, त्यांचा उल्लेख येत नाही; व शिवाय, 'तर्काच्या पलीकडे असलेल्या सत्याचें आकलन अंतरप्रतीतीनें होतें अशी श्रद्धा असणारा' हा अर्थ तर त्यांत ध्वनितही होत नाही. आधुनिक काव्यात्मक गूढवादांत तर ह्या दुसऱ्या अर्थालाच विशेष महत्त्व आहे. तेव्हां अजूनही Mysticism या अर्थी योग्य शब्द मराठींत रूढ करण्याची जरूरी शिष्टकच आहे. सर्वस्वीं चांगला शब्द अजून सांपडला नसला तरी 'अंतरप्रतीतिधर्म' हा ज्ञानेश्वरींतला शब्द मला अधिक समर्पक वाटतो. याची सुटसुटीत रूपें प्रतीतिधर्म (Mysticism) व प्रतीतिधर्मी (Mystic) अशीं करतां येतील.

आतां या प्रतीतिधर्माचें स्वरूप काय आहे हें पाहूं. प्रतीतिधर्म ही एक वृत्ति आहे, तत्त्वप्रतिपादन अगर तत्त्ववाद (doctrine) नव्हे, किंवा पद्धतशीर तत्त्वज्ञानही नव्हे. ज्या मनुष्याची ही विशिष्ट वृत्ति असेल त्याच्या

जीवनाची ती मध्यवर्ती कल्पना असते. संपूर्ण जीवित प्रकाशित करून टाकणारी ती एक जिवंत ज्योत असते. ही वृत्ति असलेल्या व्यक्ति निरनिराळ्या प्रकारें, निरनिराळ्या दृष्टिकोनांतून, वेगवेगळ्या जाणिवेनें, अंतिम सत्याचें आकलन करतात; त्याचे निरनिराळे विशेष त्यांना दिसतात. त्यामुळे पुष्कळदां त्यांचें बोलणें एकमेकांहून वेगळें असतें—इतकें कीं, त्यांत विरोधही दाखवितां येईल. परंतु सर्वांचें 'एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति ।', अशा तऱ्हेनें, या सर्व विविधतेच्या मुळाशीं एकत्मता आहे, या बाबतींत एकमत असतें. व ही एकामतेची जाणीव ते भावनेच्या जिऱ्हाळ्यानें सांगतात.

प्रतीतिधर्माचा आरंभ, विस्तार आणि अंतिम साध्य, विविधतेच्या मुळाशीं एकच आहे, यांतच भरलेलें आहे. ही 'एकं सत्'ची मनोवृत्ति, जितकें विविध दिसतें त्यांत कांहीं तरी साधर्म्य, एकपणा आहे या अंतःस्फूर्त व अनुभवानें दृढ झालेल्या जाणिवेवर उभारलेली असते. ह्या जाणिवेमुळे स्वाभाविकपणें ह्या वृत्तीच्या व्यक्तीला असें वाटतें कीं, जें जें म्हणून अखिल वस्तुजात, सृष्ट पदार्थ आपणांभोंवतीं आहेत, तीं त्या एकानें धारण केलेलीं विविध रूपें आहेत. तीं विविध रूपें क्षणभंगुर व विनाशी आहेत. परंतु त्यांतील चिरंतन, अव्यक्त, अविनाशी आहे.

जर सर्व विविधतेच्या मुळाशीं एकच आहे तर मनुष्यांत देखील त्या एकाचा कांहीं तरी अंश आहेच. कारण मनुष्य हा त्या दैवी तेजाचेंच एक स्फुल्लिंग होय. ही या पुढची पायरी आहे. अर्थात् मग हें आलेंच कीं, मनुष्याला आपल्यांतील त्या दैवी अंशाच्या योगानें त्या एकाची जाणीव करून घेतां येईल. जड वस्तूचें ज्ञान जसें बुद्धीनें होतें तसें अजडाचें अंतःकरणांतील चैतन्यानें, आत्म्यानें होतें, असा प्रतीतिधर्मीयाचा विश्वास असतो. बौद्धिक ज्ञानाचे आणि आत्म्याच्या जाणिवेचे मार्ग निराळे आहेत. बौद्धिक ज्ञान आपल्याला एकादी वस्तु बाहेरून पाहिल्यानें, तिची इतर वस्तूंशीं तुलना केल्यानें, तिची व्याख्या केल्यानें, तिचें पृथक्करण केल्यानें होतें; पण आत्मिक जाणीव, ज्याची जाणीव करून घ्यायची तेंच स्वतः झाल्यानें होते, तन्मयतेनें होते. प्रेम काय आहे याची जाणीव व्हावयाला स्वतः प्रेममय बनलें पाहिजे, स्वतः प्रेम केलें पाहिजे. तसा हा प्रकार आहे.

प्रतीतिधर्मी अशा वृत्तीचा असल्यामुळे जीवित ही एक चिरंतन प्रवृत्ति आणि अप्रतिहत चैतन्य आहे, असें त्याला वाटतें. अंतिम सत्याचा ठाव घेतांना त्याला त्यांत आणखीच गहन अर्थ दिसतो व त्याची दृष्टि आणखी फांकृत जाते. प्रतीतिधर्मीयाची वृत्ति अशी असते, याचें कारण असें होण्यासारखा अनुभवच त्याला स्वतःच्या जीवनांत आलेला असतो. अनुभव हीच त्याच्या वृत्तीची मुख्य खूण आहे. व अनुभव हाच प्रतीतिधर्मीयांतला व तर्कशास्त्रज्ञांतला, युक्तिवादी तत्त्वज्ञांतला फरक. त्याचा विश्वास तर्कावर किंवा युक्तिवादावर नसतो, तर अंतःकरणाच्या जाणीवेवर, अंतःस्फूर्तीवर असतो. त्याला दिसतें, त्याला जाणीव होते, त्याला अनुभव येतो म्हणून त्याला विश्वास वाटतो. इतरांना त्याचें बोलणें कळत नाहीं, पटत नाहीं. आंधळ्याच्या जगांत जर एकदम एकाद्यालाच दृष्टि आली, त्यानें प्रकाश पाहिला, त्या प्रभेनें त्याला भारून टाकिलें, म्हणजे त्याची जशी स्थिती होईल तशी प्रतीतिधर्मीयाची होते. मोडक्यातोडक्या असंबद्ध शब्दांत तो तें इतरांना सांगूं लागतो. इतरांना तें कळत नाहीं. त्यांना विश्वास वाटत नाहीं. परंतु जगांत त्याच्यासारखा तो एकटाच नसतो. त्याच्यासारखा अनुभव आलेले लोक जगांत पुष्कळ झाले आहेत; नव्हे, अशा तऱ्हेची प्रतीति थोड्याबहुत प्रमाणानें प्रत्येकास होते. जाणीवेचें बीज प्रत्येकाच्या अंतःकरणांत आहेच. भावनेच्या उद्रेकांत अंधुकपणें असा अनुभव सर्वास येतो. म्हणूनच प्रतीतिचे बोल गूढ असले, असंबद्ध वाटले, पुरे कळले नाहींत, तरी ते आवडतात, अंतःकरणास गोड चटका लावतात.

प्रतीतिधर्मीयाचें बोलणें बरेंचसें प्रतीकात्मक (Symbolic) व लाक्षणिक असतें. प्रतीतिधर्मांत प्रतीकाचें महत्त्व विशेष आहे. विविधतेंत एकात्मता पाहणाऱ्याला प्रतीकाची जरूरच आहे. कारण प्रतीकांत व प्रतीकानें जें सूचित करावयाचें त्यांत साम्य आणि साधर्म्य असतें, म्हणूनच तें खरें प्रतीक होऊं शकतें. जसें, मानवी प्रेम हें दैवी प्रेमाचें प्रतीक आहे; दिवा हा विश्वव्यापी तेजाचें आणि तेज हें ज्ञानाचें प्रतीक आहे. हीं जरी दोन निरनिराळ्या पातळीवर असलीं तरी दोघांचे धर्म सारखेच; एक अंश तर दुसरें पूर्ण एवढाच फरक. एकादी गोष्ट प्रतीकानें जितकी समजते तेवढी दुसऱ्या

कशानेंही समजत नाही म्हणून ऋषींपासून तों संतकवीपर्यंत सर्व, आणि आधुनिक कवीही प्रतीकांचा उपयोग करतात, लाक्षणिक भाषेत बोलतात.

या विवेचनाचा समारोप करावयाचा असल्यास थोडक्यांत असे म्हणतां येईल कीं प्रतीतिधर्मीयाला अशी जाणीव झालेली असते कीं विविधतेत एकात्मता आहे आणि ती एकात्मता सर्व विश्वांला मूलभूत आहे. अनुभवाच्या कसोटीला ही प्रतीति उतरली असल्यामुळे त्याच्या दृष्टीने ती विश्वासाह असते. प्रतीतिधर्म ही एक वृत्ति आहे, जाणीव आहे, अनुभव आहे, जीवन आहे,—आत्मप्रत्यय आहे. पारिजातकाचा वास ज्याने कधी घेतला नाही त्याला तो वास समजावून सांगण्यासारखी स्थिति प्रतीतिधर्मीयाची होत असल्यामुळे त्याची भाषा क्वचित् गूढ होते व तो प्रतीकात्मक, लाक्षणिक भाषेत बोलतो.

आतां कोणत्याही गोष्टींत विकास व प्रकार असणारच; त्याचप्रमाणे प्रतीतिधर्मांतही ते असलेच पाहिजेत. पण तो विकास आणि ते प्रकार वैयक्तिक स्वरूपाचे असतात. संशयापासून तों जाणिवेपर्यंत आणि जाणिवेपासून तों तादात्म्यापर्यंत असा प्रतीतिधर्मीयांच्या मनोवृत्तीचा विकास होतो. विविधतेच्या मुळाशीं एकात्मता खरोखरच आहे काय, कीं विविधता हेंच सत्य आहे, असा विकल्प त्याच्या मनांत उत्पन्न होतो. एकाद्या क्षणीं, एकाद्या भावोत्कटतेच्या प्रसंगीं त्याला कोठें कोठें, एकाद्या विशेषांत त्या एकात्मतेची थोडीशी अस्फुट कल्पना येते, भास होतो. त्या दिव्य भासाला तो कवटाळूं पहातो, तों क्षणांत तो नाहीसा होतो; त्याची निराशा होते. त्या भासमान् झालेल्या दिव्यतेचा हृदयाला चटका लागून तो जिव्हाळ्याने बोलूं लागतो. त्या निराशेतून आणखी जाणीव होते, प्रतीति येऊं लागते, अनुभव वाढतो, कळतेंसें वाटूं लागतें. पुन्हां कांहीं राहिलें वाटतें, पुन्हां कळतें; कळलें, त्या एकात्मतेची जाणीव झाली म्हणजे आणखीच तळमळ वाढूं लागते. त्या एकात्मतेशीं तन्मय होण्यासाठीं तो धडपडूं लागतो. त्याच निदिध्यासानें अखेर तादात्म्यास पोहोचतो. अशा हजारों प्रकारच्या हजारों अनुभवांतून तो प्रत्यहीं जातो. प्रत्येक लहान लहान गोष्टीनें त्याच्या

मनोवृत्तीचा विकास होतो. ज्या प्रकारच्या अनुभवांतून तो गेला त्याप्रमाणे त्याचे बोलणे होते.

प्रतीतिधर्माच्या काव्यांत हे निरनिराळे अनुभव, ह्या निरनिराळ्या अवस्था पहावयास सांपडतात. त्यांत संशय दिसेल, शोध दिसेल, निराशा दिसेल, आशा दिसेल, अज्ञेयवाद दिसेल, जाणीव दिसेल, भिन्नता दिसेल, तादात्म्य दिसेल—सर्व पायऱ्या दिसतील. हा जसा प्रतीतिधर्माचा विकास, तसेच त्याचे प्रकारहि आहेत. ज्याप्रमाणे ज्याने त्या 'एकं सत्'चे, त्या एकात्मतेचे स्वरूप जाणले, जसा ज्याचा आत्मप्रत्यय, त्याप्रमाणे तो बोलतो. कोणास तें 'एकं सत्', ती एकात्मता म्हणजे प्रेम, सौंदर्य, आहेसें वाटते; कोणास तें निसर्ग आहेसें वाटते; कोणास तें 'सत्यम्' आहे असें वाटते; तर कोणास तें एक सगुणात्मक दैवत आहे असें वाटते. या स्थूल प्रकारांतहि जाणण्याच्या पद्धतीमुळे आणि सांगण्याच्या तऱ्हेमुळे आणखीही सूक्ष्म भेद पडतात. तेव्हां कोणताहि प्रतीतिधर्मी दिसला की तो सारखाच, एकाच ठशाचा, असा ग्रह कोणी करून घेऊं नये.

प्रतीतिधर्मीयांचे स्थूलपणे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण करतां येईल:—

१. भक्तियोगी अथवा धार्मिक प्रतीतिधर्मी :- विविधतेच्या मुळाशीं जें एक आहे तें ईश्वर आहे, अथवा एखादे दैवत आहे अशी प्रतीति झालेले. "हे समस्तही श्रीवासुदेवो—ऐसा प्रतीतिरसाचा वोटला भावो (ज्ञानेश्वरी अ. ७, ओ. ३६)" अशा प्रकारची त्यांची वृत्ति असते, भक्तिमार्गानें ते त्याच्याशीं तादात्म्य प्राप्त करून घेतात.

२. आध्यात्मिक (तात्त्विक) प्रतीतिधर्मी :- 'सत्यम्' हेंच विविधतेच्या मुळाशीं आहे अशी जाणीव झालेले, आणि आपली जाणीव तात्त्विक पद्धतीनें सांगणारे प्रतीतिधर्मी. हे बहुधा बुद्धिप्रधान असतात, पण त्यांचीं वचनें बुद्धीला व हृदयालाहि पटतील अशींच असतात.

३. निसर्ग—प्रतीतिधर्मी :- निसर्गांतर्गत अशी जी एक जिवंत शक्ति आहे तीच अंतिम 'एक' आहे अशी जाणीव झालेले. ह्या वृत्तीचे लोक निसर्गांत रंगून गेलेले असतात, आणि निसर्गात्मतेतून ते एकात्मतेशीं तादात्म्य पावतात.

४. प्रेम-प्रतीतिधर्मी व सौंदर्य-प्रतीतिधर्मी :- प्रेम अथवा सौंदर्य हेंच अंतिम तत्त्व होय, अशी जाणीव असलेले.

याच तऱ्हेचे आणखीही वर्ग पाडतां येतील. विस्तारभयानें या ठिकाणीं या चार वर्गांसंबंधीं आणखी जास्त स्पष्टीकरण करतां येत नाहीं.

याशिवाय आणखी एकदोन महत्त्वाच्या गोष्टी येथें थोडक्यांत सांगितल्या पाहिजेत. जगांत सर्वच चांगल्या गोष्टींची नकल होते, व केव्हां केव्हां तर ती इतकी वेमालूमपणें करण्यांत येते कीं ती अस्सलालाही मागें टाकील. प्रतीतिधर्माची अशाच प्रकारें नकल करण्यांत येते; परंतु नकल करण्यांत येते म्हणून अस्सलाला दोष देणें योग्य नाहीं. अस्सल काव्य कोणतें आणखी नकल कोणती, हें ओळखण्याची जी कसोटी आहे, तीच प्रतीतिधर्मी कवितेला लावून पाहिली पाहिजे. शिळ्या कल्पना, जुने विचार, उष्टें तत्त्वज्ञान, मृत शब्दपंक्ती (cliché)चा उपयोग, शाब्दिक विरोधाभासावरच विशेष भर, विसंगतपणा, कृत्रिमता, निर्जीव अनुकरण, निष्कारण कूटात्मकता, जें सहज समजेल तें गूढ ठेवण्याचा प्रयत्न, उगीच विचारलेले प्रश्न, वगैरे वगैरे, जेथें मुख्यत्वेन करून दिसतात, ती नकल असें ठरविण्यास कांहींच हरकत नाहीं. शिवाय काव्यात्मतेचा, काव्यगुणाचा अभाव तर नकल छपूच देत नाहीं. अस्सल प्रतीतिधर्मी काव्यांत काव्यरस प्रत्येक शब्दाशब्दांतून ओथंबलेला असतो.

दुसरी महत्त्वाची गोष्ट ही कीं, एकीकडे कांहीं आधुनिक कवी अड्डासानें आपल्या काव्यांत गूढगुंजन (?) आहे असें सांगत असतात तर दुसरीकडे कांहीं टीकाकार विनाकारण, बळजबरीनें, मारून मुटकून एखाद्या साध्याभोळ्या प्रेमगीताला गूढगुंजनांत नेऊन बसवितात. टीकाकारांच्या या व्यापाराचा थोडासा अनुभव मलाही आलेला आहे. जरा कोठें ध्वनि, थोडीशी सूचकता, थोडी उदात्तता, थोडी भावोत्कटता दिसली कीं, त्या प्रेमगीतावर गूढ-गुंजनाचा छाप बसलाच; वरें, ज्या कवितेंत खरोखरच प्रतीतिवाद असतो त्या कवितेचाहि सरळ, जेवढा असेल तेवढाच अर्थ लावण्यांत येत नाहीं. आहे त्यापेक्षां कांहींतरी त्यांत जास्त आहे अशी विनाकारण समजूत करून घेण्यांत येते. तत्त्वज्ञानाच्या, आध्यात्मिकतेच्या,

सायुज्यतेच्या किंवा भक्तिपंथाच्या ठराविक ठशांत त्या कवितेला बसविण्यांत येतें. हा घोटाळा, प्रतीतिधर्मांत निरनिराळे प्रकार आहेत व प्रतीतिधर्मांच्याच्या विकासाच्या निरनिराळ्या अवस्था असतात, हें न समजल्यामुळें होतो. असें न व्हावें म्हणून प्रतीतिधर्मांचें स्वरूप, त्यांतील प्रकार व विकास येथें विस्तारानें मांडण्यांत आले आहेत.

येथें प्रतीतिधर्मांच्या आक्षेपकांस व टीकाकारांस उत्तर देण्याचा विचार नव्हता, परंतु “ अर्वाचीन मराठी वाङ्मयसेवक ” या पुस्तकांतील केशवसुतावरील निबंधांत गूढगुंजना (?) संबंधीं लिहितांना श्री. माधवराव पटवर्धन यांनीं जीं दोषांक दृष्टीनें विधानें केलीं आहेत त्यांना उत्तर दिल्याशिवाय रहावत नाहीं. श्री. पटवर्धन म्हणतात कीं, “ इंग्रजी कवितेच्या वाचनानें आणि प्रतिभाविषयक गैरसमजामुळें हा प्रकार मराठींत आला. (पान १५८) ” अगदीं या उलट Mysticism या विषयावर ग्रंथ लिहिणारे Evelyn Underhill (Mysticism—1911, The Mystic Way—1913) व Caroline F. E. Spurgeon सारखे लोक म्हणतात, कीं, Mysticism चें मूळ पौराण्य देशांत आहे. C. F. E. Spurgeon च्या Mysticism in English Literature या पुस्तकांतील खालील उतारा पहा:—

‘ The thought which has been described as mystical has its roots in the East, in the great Oriental religions. The mysterious “ secret ” taught by the Upanishads is that the soul or spiritual consciousness is the only source of true knowledge. The Hindu calls the soul the “ seer ” or the “ knower,” and thinks of it as a great eye in the centre of his being, which, if he concentrates his attention upon it, is able to look outwards and to gaze upon Reality. The soul is capable of this because in essence it is one with Brahman, the universal soul. The apparent separation is an illusion wrought by matter. Hence, to the Hindu, matter is an obstruction and a deception, and the Eastern mystic despises and rejects and subdues all

that is material, and bends all his faculties on realising his spiritual consciousness, and dwelling in that. (2nd Edition, page 15).'

तेव्हां प्रतीतिधर्म इंग्रजीतून मराठींत आला हें निःसंशय चुकीचें आहे. हिंदुस्थान प्रतीतिधर्माचें माहेरघर आहे. महाराष्ट्रांतील ज्ञानेश्वर, तुकारामादि संतकवि तर भक्तिमार्गी प्रतीतिधर्माचें होते. आधुनिक मराठी काव्याला प्रतीतिधर्मासाठीं इंग्रजीकडे धांव घेण्याचें कांहींच प्रयोजन नाहीं, कारण ती तर महाराष्ट्राची परंपराच आहे. ह्याची अडचण वाटूनच कीं काय, श्री. माधवराव पटवर्धन लिहितात—

‘ सर्वगत अंतिम सत्य म्हणजेच परमात्मा होय, आणि मूर्ति हें त्या सत्याचें केवळ एक प्रतीक होय या भावनेनें निर्माण झालेली, सगुणोपासनेची जी प्राचीन सायुज्यवादी भक्तिमार्गी कविता मराठींत आहे, तिचाच गूढगुंजन हा एक प्रकार आहे असें नाहीं (पान १५९).’

कां नाहीं, याचा मुद्देसूद खुलासा मात्र श्री. पटवर्धनांनीं केला नाहीं. पण त्यांचें म्हणणें एवढेंच दिसतें कीं, “ गूढगुंजनांत कवि ज्याच्यासाठीं तळमळतो त्याला तो ‘ परमात्मा ’ असें व्यापक पण असंदिग्ध नांव देणार नाहीं; त्याला तो ‘ अज्ञेय, ’ ‘ श्रेय, ’ ‘ दिव्य, ’ असें कांहीं तरी गूढ, केवळ गुणवाचक वा भाववाचक नांव देईल. वस्तुतः अंतिम सत्याला पाहिजे तर विठ्ठल, पांडुरंग म्हणूं नये, पण परमात्मा म्हणायला हरकत कोणती ? पण तसें न करतां (कित्येकदां सांसारिक व्यवहाराचेंही वर्णन करून) सहेतुकपणें कवि सारें गूढ ठेवितो. वाचकांनीं मग झेपेल त्याप्रमाणें त्या गूढगुंजनाचा अर्थ अध्यात्माच्या अनुरोधानें लावण्याचा प्रयत्न खुशाल करावा. ”

एवंच आधुनिक कवि त्या अंतिम सत्याला ‘ परमात्मा ’ म्हणत नाहींत म्हणून प्राचीन सायुज्यवादी भक्तिमार्गी कवितेचा गूढगुंजन हा प्रकार नाहीं, असें श्री. पटवर्धनांचें म्हणणें दिसतें.

या म्हणण्यांतला उथळपणा सहज दिसतो. जर अंतिम सत्याला ‘ विठ्ठल ’ ‘ पांडुरंग ’ म्हणूं नये तर त्याला ‘ परमात्मा ’ तरी म्हणण्याचा आग्रह श्री. पटवर्धनांनीं कां धरावा? प्रतीतिधर्म ही एक वृत्ति आहे. ज्याचा जसा आत्मप्रत्यय, त्याप्रमाणें तो विविधतेच्या मुळाशीं असलेल्या ‘ एकं सत् ’ संबंधीं

बोलतो. कोणाला जर तें 'श्रेय (Good)' आहे असें वाटत असेल तर त्याला 'श्रेय' कां म्हणूं नये? 'सौंदर्य' अथवा 'प्रेम' वाटत असलें, तर तसेंच कां म्हणूं नये? जें कांहीं 'एक' आहे तें कळणें शक्य नाहीं, असें वाटत असल्यास त्याला 'अज्ञेय' कां म्हणूं नये? आधुनिक कवि एकात्म-तेला नांवे जरी निरनिराळीं देत असला तरी त्याची वृत्ति व प्रतीति जुन्या प्रतीतिधर्मियांसारखीच असते. मुळांत फरक नाहीं, फक्त प्रकार भिन्न.

गूढगुंजना (?) चें 'अचाट अत्युक्ति' 'चमत्कृतिजनक परस्पराविरोध' व 'आत्म-माहात्म्यकथन' असे तीन विशेष श्री. पटवर्धनांनीं सांगितले.

तों मज गमलें विभूति माझी ।
स्फुरत पसरली विश्वामाजी ॥
दिकालासहि अतीत झालों ।
उगमीं विलयीं अनंत उरलों ।
विसरुनि गेलों अखिलां भेदां ॥

हे केशवसुतांचे उद्गार श्री. पटवर्धनांना 'अचाट अत्युक्ति' वाटतात. गायन ऐकत असतांना भान हरपून जातें, आपण आपलेपणा विसरून जातो, गायनाच्या लहरीबरोबर आपण सारीकडे प्रसार पावत आहोंत अशी जाणीव होते. हा अनुभव साध्या भावनाप्रधान मनुष्याससुद्धां येतो; मग केशवसुत तर कवीच होते. माझ्यांतली विभूति (Spirit) स्फुरण पावून साऱ्या विश्वांत पसरत आहे असें मला वाटतें, या केशवसुतांच्या म्हणण्यांत 'अचाट अत्युक्ति' कुठें आहे हेंच समजत नाहीं. अशा रीतीनें तर कोणत्याही गोष्टीला अचाट अत्युक्ति म्हणतां येईल. एवढेंच काय, पण जरा याखालीं गेलें तर एखाद्या अरसिकाला पतंग दिव्यावरच्या प्रेमामुळें त्यावर झडप घेऊन प्राण देतो हीही अचाट अत्युक्ति वाटेल. एवढेंच नव्हे तर सर्व काव्यच अचाट अत्युक्ति वाटेल.

चमत्कृतिजनक परस्परे विरोधाचीं जीं उदाहरणें श्री. पटवर्धनांनीं दिलीं आहेत त्या उदाहरणांत परस्परविरोधी शब्दांची चमत्कृति दाखविणें हाच हेतू आहे काय? 'जन मर्यादा धरुनि कसें, अमर्याद तें मज गवसे,'

‘ व्यर्थी अधिकच अर्थ दिसे,’ वगैरे ओळींतला अर्थ ज्यांना कळत नाही असा आम्हांला तरी अजून कोणी भेटला नाही.

आत्ममाहात्म्य-कथन हा जो तिसरा विशेष श्री. पटवर्धनांनी सांगितला, तो तर फारच गैरसमजावर उभारलेला दिसतो. तशाच दृष्टीने पहावयाचे झाले तर ‘ अहं ब्रह्मास्मि ’ ‘ सोऽहं ’ वगैरे उक्ती म्हणजे आत्मश्लाघेचा कळसच होय. केशवसुत, म्हणजे कृष्णाजी केशव दामले, ही व्यक्ति ‘ मी दिक्कालांतून आरपार पाहू शकतो,’ वगैरे वगैरे म्हणत आहे असें कोणाला वाटत असेल असें वाटत नाही. निदान त्यांना तरी खासच वाटत नव्हते. अशा तऱ्हेचे बोलणे म्हणजे कवीच्या पूर्ण स्वरूपाची जाणीव होऊन बोलणे असते. श्रीसमर्थ रामदासांनी केलेले कवीचे वर्णन पहा:—

आतां वंदूं कवेश्वर । शब्दसृष्टीचे ईश्वर
नातरी हे परमेश्वर । वेदावतारीं ॥ २ ॥

कीं हा श्रुतीचा भावगर्भ । कीं हा परमेश्वराचा अलभ्य लाभ
ना तरी होय सुलभ । निजबोध कविरूपें ॥ ९ ॥
कवी देवाचे रूपकर्ते । कवि ऋषींचे महत्त्व वर्णिते
नाना शास्त्रांचें सामर्थ्य तें । कवि वाखाणिती ॥ २० ॥
नस्ता कवींचा व्यापार । तरी कैचा अस्ता जगोद्धार
म्हणौनि कवी हे आधार । सकळ सृष्टीसी ॥ २२ ॥

(दासबोध दशक १. समास ७.)

ह्या वर्णनापेक्षां कांहीं केशवसुतांचे वर्णन अधिक नाही. श्री. पटवर्धनांना केशवसुतांसारखेच श्रीरामदासांचे चरित्र लिहिण्याचा प्रसंग आला असता तर हा सर्व समास म्हणजे आत्मश्लाघेचा कळसच आहे, असें त्यांनी लिहिले असते कीं काय, अशी शंका येते.

श्री. पटवर्धन म्हणतात कीं, “ केशवसुतांनी मराठी कवितेच्या प्रवाहांत न कळत गूढगुंजनाचा एक चिमकुला ओघ सोडून दिला, पण हा भ्रमजन्य व क्षीण असल्याकारणाने तो सारखा वहात राहणे शक्य नाही. ” हा ओघ सारखा वहात राहिल कीं नाही, हे कालांतरानेच ठरणार आहे. निदान केशवसुतांपासून तो आतांपर्यंत तरी तो वाढतच आहे खास. हा ओघ भ्रमजन्य तर मुळीच नाही. तो महाराष्ट्राच्या पूर्वापार चालत आलेल्या परंपरेचा

वारसदार आहे व त्याच प्रतीतीचा तो एक प्रकार आहे; त्या पंथानेच निराळ्या स्वरूपांत पुनरुज्जीवन आहे.

काव्य आणि संगीत

प्रस्तावना बरीच लांबली; पण काव्य आणि संगीत या विषयावर, त्याच्या महत्त्वामुळे थोडेंसे लिहिणें जरूर आहे.

आधुनिक काव्याच्या भावगीत या प्रकारांत संगीताला बरेंच प्राधान्य आलें आहे, तेव्हां काव्य व संगीत ह्यांचे परस्परसंबंध कशा प्रकारचे आहेत हें पाहिलें पाहिजे. कार्लाइल म्हणतो:—“काव्याची जर कोणी मला व्याख्या करावयास सांगितली तर ‘संगीतगर्भ विचार’ अशी व्याख्या मी करीन. अंतःकरणांपासून निघालेल्या सर्व गोष्टी संगीतात्मक असतात; एवढेंच काय पण मनुष्य जरासा भावनावेगानें बोलूं लागला, आवेशानें कांहीं सांगूं लागला, कीं त्याच्या वाणींत स्वरांचें आंदोलन उत्पन्न होतें, एक प्रकारचा ताल येतो, नादमाधुर्य येतें.” *काव्य हें उत्कट भावनांचा सहजोद्गार असल्यामुळे अर्थातच तें संगीतगर्भ असलेंच पाहिजे.

काव्य आणि संगीत यांचा संबंध अतिशय जिव्हाळ्याचा आहे. आरंभीच्या अवस्थेत हीं दोन्ही एकच होती, दोहोंचाहि उगम भावनेतूनच झाला. पण पुढें शब्द व अर्थ यांना जास्त महत्त्व दिल्यामुळे काव्याची वाढ वेगळी झाली, व स्वरास जास्त महत्त्व दिल्यामुळे संगीताचा वेगळा विकास होत गेला.

काव्य म्हणजे संगीतगर्भ विचार असें असलें तरी, काव्याच्या सर्व प्रकारांत संगीताला सारखाच वाव आहे असें नाही. भावगीतासारख्या भावना प्रधान लघुगीतांत संगीताला जितका वाव आहे तितका खंडकाव्यासारख्या दीर्घरचनेंत नाही; कारण भावगीतांत व्यक्त केलेल्या भावनेंत एकजिनसीपणा (homogeneity) असतो व तिला एकच राग, एकच चाल, किंवा एकाच प्रकारचा स्वरमेळ पोषक व पुरेसा होऊं शकतो. शिवाय भावगीत हें बहुधा गेय असतें. उलटपक्षीं, खंडकाव्यांत किंवा इतर दीर्घ-

* Carlyle—Heroes and Hero-worship. The Hero as Poet.

रचनेंत भावनावौचित्र्य व विविधता असल्यामुळें चालीचा ठराविकपणा त्याला पोषक होत नाही. त्यामुळें एकचएकपणा (monotony) येतो, आणि तें कंटाळवाणें वाटूं लागतें.

भावगीतांतलें संगीत हें त्यांत वर्णन केलेल्या भावनेला पोषक असें साधें व सहजस्फूर्त असावयास पाहिजे, - तें काव्यात्म असलें पाहिजे. शास्त्रीय व रागदारीच्या संगीतांत, काव्यात्मतेपेक्षां, भावनेपेक्षां शास्त्राकडेच, शास्त्रशुद्धतेकडेच जास्त लक्ष असल्यामुळें तें संगीत काव्योपयोगी नाही. भावगीताच्या उत्पत्तीचा क्रम ज्यांनीं अंतर्मुख दृष्टीनें (introspectively) पाहिला असेल त्यांना असें दिसून येईल कीं, आरंभीं एक तऱ्हेची भाववृत्ति (mood) उत्पन्न होते; तींतून त्या भाववृत्तीचे निदर्शक असे रव (tunes) उत्पन्न होतात. हे रव म्हणजे एक प्रकारची अस्फुट, अव्यक्त, मधुर, अथांग अशी भाषाच असते. त्या रवांना परिस्फुटता आली म्हणजे ते शब्दावाटे बाहेर पडतात आणि त्यांची चाल त्या भाववृत्तीच्या निदर्शक अशा रवांसारखीच असते. अशा तऱ्हेनें सहजपणें येणारें संगीत हेंच भावगीताला पोषक असें संगीत होय.

भावगीतांतलें संगीत त्याशीं एकजीव असतें, कृत्रिमपणें त्यास मागाहून जोडलेलें नसतें. तें त्याला मागाहून लावलेली कोणतीही एखादी चाल नाही किंवा कोणत्याहि एखाद्या रागांत अगर चालींत केलेली काव्यरचना नाही. स्वरसंगमामुळें, शब्दांच्या नादमाधुर्यामुळें, रचनेच्या तालवद्धतेमुळें, भावगीतांमध्ये मुळांतच संगीत असतें, तें अशाच तऱ्हेचें सहजस्फूर्त असलें तर गायनकलेची व संगीताची माहिती नसलेल्या मनुष्यालाहि त्याची सहज कल्पना येते. त्याचप्रमाणें त्याच तालवद्धतेच्या आधारावर एखाद्या संगीतकलाभिज्ञास त्याला एकादी रागदारीची चालही लावतां येते. उदाहरणार्थ:-

धांव रे रामराया । किती अंत पहासी ।

प्राणांत मांडिलासी । नये करुणा कैसी ॥

हें गीत त्यांतील अंतर्गत तालवद्धतेच्या आधारे अगदीं साध्या चालीवर म्हणतां येईल; त्याचप्रमाणें एखाद्या संगीतज्ञाला तें जोगी रागाच्या स्वरांत देखील म्हणतां येईल.

काव्य आणि संगीत या दोहोंचाही उगम भावनेत आहे, परंतु संगीत जेव्हां निव्वळ शास्त्रबद्ध होतें, तेव्हां त्यांतील मूळ संगीतप्रसू भावनेचा विसर पडत जातो, त्यामुळें संगीतास एक प्रकारची जड-स्थिरता (Stagnancy) येते; तें जिवंत व प्रगतिक्षम रहात नाहीं; संगीतांतलें काव्य, त्यांतील प्राण नाहींसा होतो. अशा वेळीं त्या संगीताचें पुनरुज्जीवन करण्याचें कार्य जसें गवयांचें आहे, तसेंच कवींचेंहि आहे. ठराविक रागांचें आणि चालींचें केवळ अनुकरण न करतां आधुनिक कवी जर त्या संगीतप्रसू भावनेच्या जोरावर नवीन व मोहक चाली निर्माण करतील, तर संगीतांतील नष्ट झालेली काव्यात्मता संगीतांत परत आणण्याचें श्रेय त्यांना मिळणार आहे.

समारोप

प्रस्तावना संपली. परंतु ज्यांच्या मदतीशिवाय हें पुस्तक इतक्या सुंदर स्वरूपांत वाचकांपुढें सादर करणेंच शक्य झालें नसतें त्यांचे आभार मानल्या- शिवाय तिची सांगता कशी होईल ? माझे मित्र व महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध लेखक श्री. शंकर बाळाजी शास्त्री यांनीं अत्यंत कळकळीनें केलेल्या मदती- शिवाय हें पुस्तक इतक्या लवकर प्रसिद्ध झालें नसतें. त्यांचे आभार मानावे तितके थोडेच आहेत.

या संग्रहांतील कवितांच्या चालींचें स्वरलेखन, माझें संगीतकलाभिज्ञ मित्र श्री. गुणवंत हनुमंत पानसे यांनीं करून दिलें आहे; मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे. तसेंच माझे कवि-मित्र श्री. गणेश शिवराम जोग यांनीं सर्वच बाबतींत मला अतिशय मदत केली, त्याबद्दल मी त्यांचाही तितकाच आभारी आहे.

वाग्विलास-मंडळ लि., पुणे, या संस्थेचे चालक श्री. नारायण धोंडदेव गोखले ह्यांनीं प्रकाशनाचें काम अंगावर घेतलें आणि श्री गणेश प्रिंटिंग वर्क्स, पुणे, या संस्थेनें छपाईचें काम अतिशय सुबक केलें याबद्दल मी या सर्वांचा आभारी आहे.

१५ जुलै १९३२.

दक्षिणांचा बंगला; अंजनी रोड
धनतोली, नागपूर.

आत्माराम रावजी देशपांडे

निवेदन

यापूर्वी दे. भ. आण्णासाहेब भोपटकर यांची 'मृत्युच्या मांडीवर' कादंबरी व रा. रा. गोपाळ गोविंद मुजुमदार ऊर्फ कवि साधुदास यांची ऐतिहासिक 'पौर्णिमा' कादंबरी रसिक वाचकांस सादर केल्यानंतर आतां आम्ही श्री. आत्माराम रावजी देशपांडे यांची "फुलवात" या नांवाने संकलित केलेली भावगीते वाचकांच्या हवाली करित आहोत. यांचे काव्य अत्यंत भावपूर्ण असून त्यास आधुनिक मराठी काव्यवाङ्मयांत विशिष्ट स्थान असल्याचे महशूर आहे. अशा प्रकारच्या लेखकाची कृति वाचकांचे अंतःकरणसरोवरी भावलहरी उत्पन्न करून वाचकाला आत्मसात् करण्यास पूर्ण समर्थ असल्याने आम्हांला वाचकाशी रदबदली करण्याचा प्रसंगच नाही. परंतु ज्या उच्च दर्जाचे वाङ्मय प्रसिद्ध करण्याच्या ध्येयाने वाग्विलास-मंडळाची स्थापना झाली त्याला प्रस्तुत पुस्तक पोषक असल्याने त्याचा आनंदपूर्वक व आभारपूर्वक उल्लेख करणे योग्य आहे.

सदर भावगीतांचे पुस्तक फुलवात वाग्विलास मंडळातर्फे प्रसिद्ध केले जावे अशी कळकळीची इच्छा बाळगणारे व ते पुस्तक सर्वांगपरिपूर्ण व सुंदर छापविले जावे याविषयी अत्यंत आस्थेवाईकपणाने व चिकाटीने प्रयत्न करून अंगीकृत कार्य तडीस नेण्याचे कामीं विनमोल साह्य करणारे व वाग्विलास मंडळाचे ध्येयार्थी समरस होऊन अविश्रांत मदत करणारे आमचे स्नेही श्री. शंकर बाळाजी शास्त्री यांचे या ग्रंथप्रसिद्धीचे कामीं जितके आभार मानावे तेवढे थोडेच आहेत. तसेच, ग्रंथ शोभिवंत करण्याचे कामांत कसोशीने प्रयत्न करण्याचे कामीं मदत करणारे श्री. सदाशिव काशिनाथ गोखले यांचे मनःपूर्वक आभार मानणे जरूर आहे.

असो, हे कवीने गायलेले व शाश्वत शब्दरूपामध्ये सजविलेले भावगीत वाचकांचे हवाली करून, त्यांना ह्याचा रसास्वाद घेण्याची प्रार्थना करून हे निवेदन संपवितो.

आषाढ शु. एकादशी शके १८५४ }
वाग्विलास मंडळ लिमिटेड,
कचेरी, पुणे.

ना. धों. गोखले
डायरेक्टर
वाग्विलास मंडळ लिमिटेड, पुणे.

अनुक्रमणिका

—:०:—

फुलवात	१
आवाहन	३
प्रेमाचा निराशावाद	४
सारंग	५
भवितव्य	२
प्रीतीचा फुलास—	८
आशागीत	९
प्रेमाचें समत्व	११
ध्यास	१३
पूजा	१६
इच्छा	१७
शोध	२३
कुठेंतरी	२५
निरोप	२७
जीवित—आशा	२८
बांसरी	३१
सुकलेले बहर	३३
शेजारती	३५
घरीं—	३९

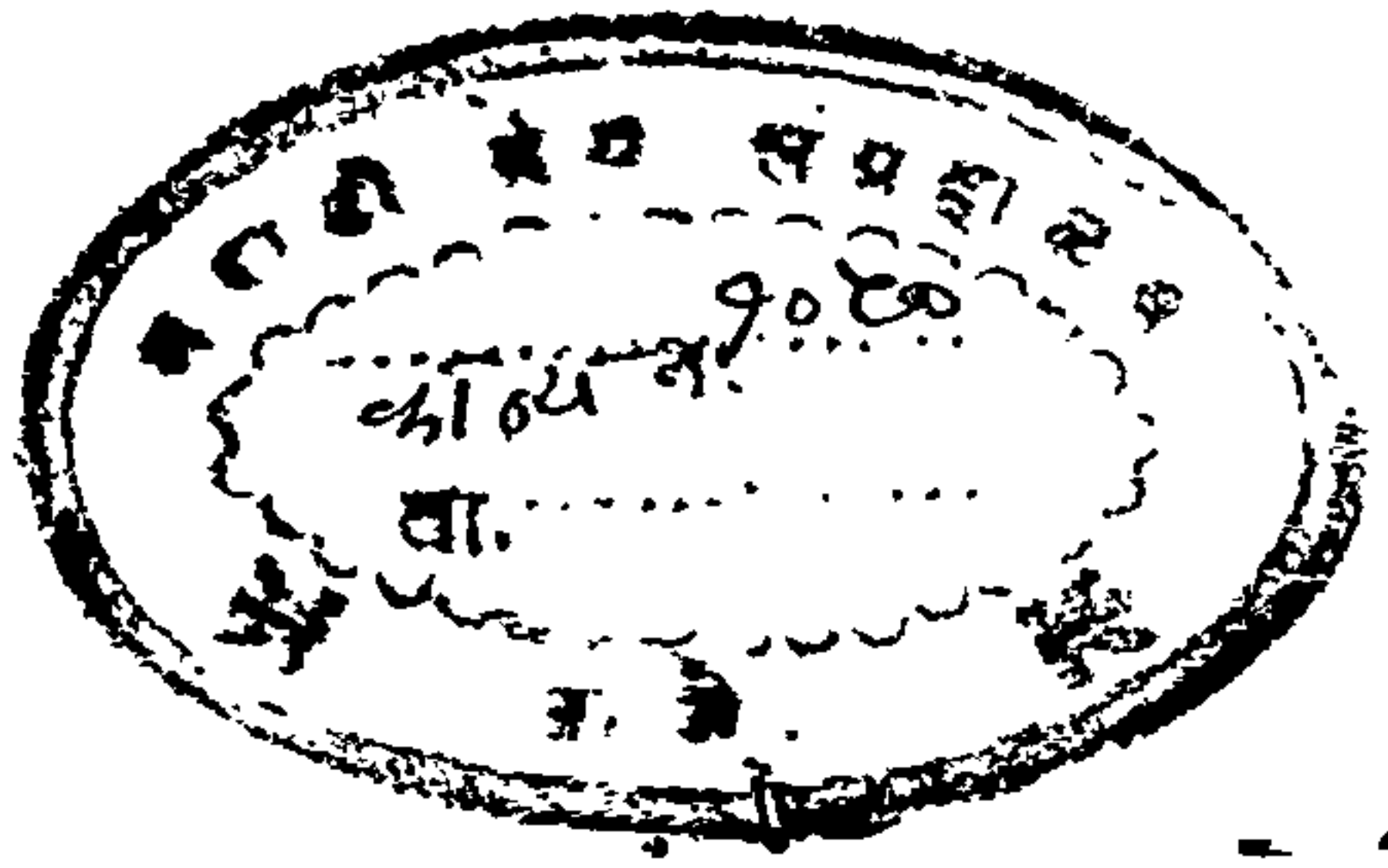
हिवाळा	४१
सायंतारा	४२
आनंद	४३
घर	४५
संक्रमण	४६
शेवटला आसरा	४९
आळवणी	५३
गति-त्रिसर्जन	५४
हैरिगीत	५५
विसरून जा	६०
अंगाई	६१
नवजीवन	६३
तळमळ	६४
साक्षात्कार	६७
अर्पण	६८

कालानुक्रम

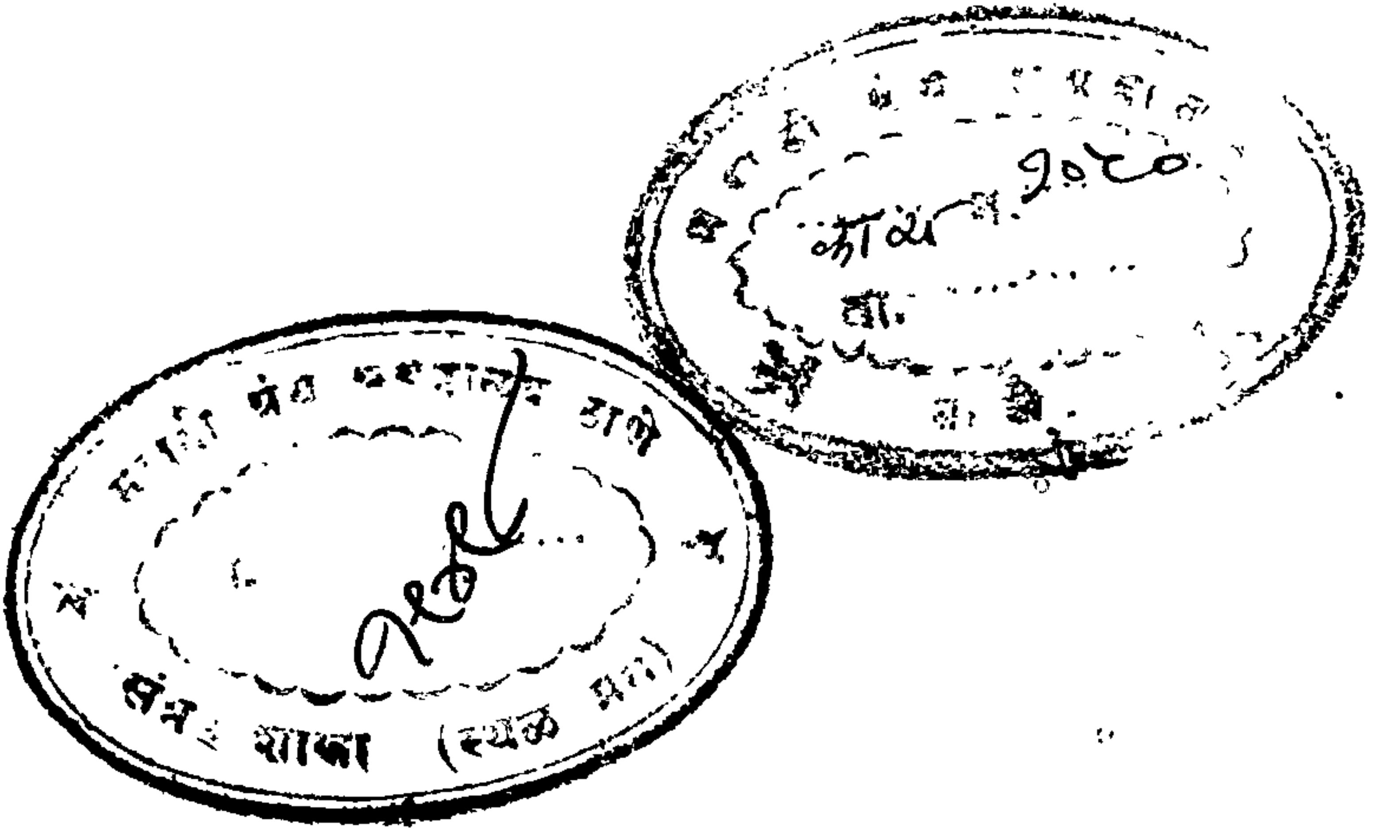
—:०:—

विसरून जा	२७	डिसेंबर	१९२०.
प्रेमाचा निराशावाद	२३	मार्च	१९२२.
प्रेमाचें ममत्व	३०	मार्च	१९२२.
इच्छा	२४	एप्रिल	१९२२.
शोध	२७	मे	१९२२.
पूजा	२९	मे	१९२२.
आशागीत	१२	जून	१९२२.
नवजीवन	१५	जुलै	१९२२.
प्रीतीच्या फुलास—	५	ऑगस्ट	१९२२.
आवाहन	५	ऑगस्ट	१९२२.
निरोप	१५	ऑगस्ट	१९२२.
ध्यास	७	ऑक्टोबर	१९२२.
संक्रमण	१४	जानेवारी	१९२३.
कुठेंतरी	२२	एप्रिल	१९२३.
भवितव्य	२५	मे	१९२३.
अंगाई	१९	जुलै	१९२३.
सारंग	३०	सप्टेंबर	१९२३.
शेजारती	१४	नोव्हेंबर	१९२३.
घरी—		नोव्हेंबर	१९२३.

अर्पण		एप्रिल	१९२४.
जीवित—आशा	४	मे	३९२४.
हरिगीत		सप्टेंबर	३९२४.
गीत—विसर्जन	२०	सप्टेंबर	३९२४.
बांसरी		नोव्हेंबर	३९२४.
हिवाळा	५	जानेवारी	३९२५.
सुकलेले बहर	१४	फेब्रुवारी	३९२५.
आनंद	२	जुलै	३९२७.
सायंतारा	२९	ऑगस्ट	१९२७.
शेवटला आसरा	१८	सप्टेंबर	१९२७.
घर	५	ऑक्टोबर	१९२७.
आळवणी		फेब्रुवारी	१९२८.
फुलवात		नोव्हेंबर	१९२८.
तळमळ		डिसेंबर	१९३०.
साक्षात्कार		जून	१९३१.

संस्कृत

फुलकांत

हृदयींच्या अंधारांत

लावियेली फुलवात

तुवां आपुलिये हातीं

उजळली दिव्य ज्योती

कोनाकोनीं खुले कांती

सरे जीवनाची भ्रांति

तेज पसरे प्रशांत

हृदयींच्या मंदिरांत

अनंताचें द्वार खुलें

सान्तामधूनीयां झालें

तमांतुनी ये प्रकाश

व्यापी हृदय-आकाश

मूर्तिमधूनी प्रचीती

अमूर्ताची होई चितीं

फुटे शब्द निःशब्दाला

हृदयींच्या जिह्वाळ्याला

हृदयींच्या मंदिरांत

लावियेली फुलवात

११ नोव्हेंबर १९२८.

आकाह्न

बघ घटका भरली आतां आयुष्याची !

उगवली विजेची कोर निराश चकोर
करुनि मावळली

उमलली कळी, क्षण खुललि, उगिच खुलविली
गळुनि ना पडली ?

दंवाबिंदु निमिष चमकला, अश्रु मिसळला,
सहजता गेली

क्षणभरी मुखावरि हास्य, विलसलें लास्य
खिन्नता आली

एकेक घडी मोलाची, खुल्या बोलाची,
आजवर होती

निर्वंध—चहुंकडे बंध, अतां संबंध
कशाला जगतीं ?

करि त्वरा अतां पांखरा जरी तूं खरा
तिथुनि निघण्याची

स्वर्गांत बसुनि मी गात, वाट किती पहात
तुझ्या येण्याची

प्रेमाचा निराशाकाह

हाय—! सागर आणि चंद्रिका किती योजनें दूर
तुझ्याच हृदया व्यर्थ भासती चुंबनदानीं चूर
व्योमधरेचें अशक्य मीलन, अनंत भरला अवकाश
व्यत्यय आणी, तूंच कल्पिशी आवळती बाहूपाश
बीज चमकते, क्षणांत लपते, पुरी दिसेना मेघाला
तूं तर त्यांच्या गळ्यांत घालिसि पुष्पांच्या माळा
समोर पळते उषा, धांवतो भास्कर तिजमागें
अंत नसे त्यांच्या खेळाला, जीव मात्र भागे
दुःखावर सुख सारवुनी जग कल्पनेमधें चूर
भासाचा लावुनी ध्यास मनिं, बुडवी अशापूर
सखे, निराशा सर्वव्यापि मग व्यर्थ मनीं हुरहूर
लावुनि बसलों, उगाच झालों चुंबनास आतूर !

२३ मार्च १९२२.

स्वरंग

वेळ झाली भर माध्यान्ह
माथ्यावर तळपे ऊन
नको जाऊं कोमेजून
माझ्या प्रीतिच्या फुला रे

तप्त दिशा झाल्या चारी
भाजतसे सृष्टी सारी
कसा तरी जीव धरी
माझ्या प्रीतिच्या फुला रे

वाहतात वारे जळते
पोळतात फुलत्या तनुतें
चित्त इथें मम हळहळतें
माझ्या प्रीतिच्या फुला रे

माझी छाया माझ्याखालीं
तुजसाठीं आसावली
कशी करूं तुज सावली
माझ्या प्रीतिच्या फुला रे

दाटे दोन्ही डोळां पाणी
आटे नयनांतच सुकुनी
कसें घालुं तुज आणुनी
माझ्या प्रीतिच्या फुला रे

प्रीतिवरी विश्वासून
घडीभरी सोसूं ऊन
नको टाकुं खालीं मान
माझ्या प्रीतिच्या फुला रे

मृगजळाच्या तरंगांत
नभाच्या निळया रंगांत
चल रंगूं सारंगांत
माझ्या प्रीतिच्या फुला रे

३० सप्टेंबर १९२३.

भक्तिव्युत्पत्ति

निळ्या नभावरचे
नाजुक रंग उषेचे

चढत्या रविच्या दाहक तेजीं जातिल कां बिरुनी ?

बालतरुवरला

बहर नवा आला

झजावातें पडेल खालीं, जाइल कां जळुनी ?

निर्झर हा इवला

वनांत पाझरला

ओसाडीच्या वाळूंमध्ये जाइल कां जिरुनी ?

प्रीतीची फुलली

हृदयाशीं धरिली

कलिका, परि ती कालावेगें जाइल कां सुकुनी ?

२५ मे १९२३.

प्रीतिच्या फुलास

बागेत जाउं नको, जाउं नको—

हृदयीं माझ्या बागवगीचे
हरितवृणाचे मुदुल गालिचे
पवित्रतेचें जल बघ नाचे

सोडुं नको मम हृदयोद्याना—जाउं नको, जाउं नको !

मम प्रीतीचें घालिन पाणी
सांजसकाळीं गाइन गाणीं
नाचवीन मंद श्वसनांनीं

ओवाळिन तुजवर जिनगानी—जाउं नको, जाउं नको!

मम प्रीतीच्या फुला चिमुकल्या
ह्या तेजाच्या दिवट्या इवल्या

तूं जाशिल तर विझतिल सगळ्या

मम हृदयांतिल फुला एकट्या—जाउं नको, जाउं नको!

सर्व सुनें मज तुझ्यावाचुनी

करावयाचें काय वांचुनी

व्यर्थ जगाच्या पुढें नाचुनी

तुझ्याचसाठीं मी फुलमाळी—जाउं नको, जाउं नको!

अशक्ति

हृदयिं तिमिर दाटला
प्रकाश सर्व आटला
दूर, दूर कितितरी
एक तारका परी
किरण एक प्रीतिचा
अजूनही पडे तिचा
किरण तोच मज परी
मार्ग दावि कितितरी !

— २ —

हास्य सर्व लोपलें
मेघ मात्र पसरले
नीलिमा नभांतला
कधिंच काळवंडला
अजूनही परी तिथें
वीज चपल चमकते
हास्य तेंच मज परी
हांसवी कितीतरी !

— ३ —

मंदिरास लागली
आग सर्व पसरली
कळस कोसळे, पडे
नाश, नाश चहुंकडे
अज्ञानि मूर्ति आंतली
नसे मुळींहि भंगली
धरूनि हृदयिं ती परी
जगेन मी कितीतरी !

१२ जून १९२२.

प्रेमाचें ममत्व

तिच्या मार्गीं तुम्ही कुसुमशत नेवोनि पसरा
कुठेंही त्या मार्जीं मम सुमन द्या फेंकुनि जरा
तयां पुष्पां साऱ्या त्यजिल, असलीं सुंदर जरी
सखी माझें साधें सुमनाचि त्वरें घेइल करीं १

तिला काव्यें तुम्ही अगणित लिहा, नेउनि वहा
तया काव्यांची ती कधिं न हृदयीं दाविल स्पृहा
परंतू माझें मी जरि रचिन निःशब्द कवन
तरी शब्दांमध्ये करिल नित ती तेंच पठन २

तुम्ही सारे यत्ना तिजप्रत करा जा रमविण्या
विनोदें, कौशल्यें, कितिकहि झटा जा हंसविण्या
परी माझ्या चर्येवरि न दिसलें तें स्मित जरी
प्रमोदा सोडोनी तरि त्वरित खिन्नत्वचि धरी ३

तुम्ही घेवोनी जा, तिज रुचिर सौंदर्य बघण्या
निसर्गाचें कोठें, उपवनिं, तडागीं विहरण्या
मला तुम्ही न्याया जरि तिजसवें कीं विसरलां
उदासीना वृत्ती करिल, गणुनी तुच्छ सकलां ४

तिला घा नेवोनी अखिल दुनिया दौलत तुम्ही
हिन्यांचे, मोत्यांचे निचय उघडा जाउनि तुम्ही
तयांमध्ये टाका मम फुटकिही शिंपाचि कुणी
धनातें सोडोनी, उचलिल सखी तीप्रति झर्णी ५

तुम्ही दृष्टी ठेवा अविरत तिच्या नेत्रिं खिळली
म्हणा त्रासे, आम्हांवरि नच कधिं दृष्टि वळली
परी जेव्हां जेव्हां नयन वळती हे तिजकडे
तिचें माझ्या नेत्रां क्षणभर तरी मीलन घडे ६

तुम्ही सारे मोठे किति जरि गुणें युक्त असलां
तुम्ही सारे रूपें जरि मदनमूर्तींच असलां
कृपादृष्टी तुम्हावरि जरि किती लक्ष्मि करिते
अभावीं सर्वांच्या मज मम सखी प्रेम वरिते ७

३० मार्च १९२२.

दृष्टाक्ष

संध्याकपोलीं छटा कोमला
निसर्गांतली नाजुक ही कला
किती ऐक्य रंगांत साऱ्या खुले
जीवांत जणुं जीव त्यांचा जुळे
सखे, रम्य ह्या सृष्टिचित्राकडे
वेड्यापरी रोज बघतो गडे
तूही अशी आज असशील ना
चित्रांत ह्या पाहत कल्पना?
सखे, रम्य ह्या सर्व रंगांपरी
मिळतात ना दोन हृदये खरीं?

२

ती तारका पश्चिमेला पहा
तिच्या शांत तेजांत बसुनी, अहा!
किती वेळ मी लावुनी लोचन
केलें सखे, रोज तव चिंतन
तूं आज आतां तिला पाहुनी
करितेस ना मत्स्मरणा मनीं

गालीं मला पाहुनी हांसते
तारा, तुझे ना मधु हास्य तें?
तिच्या नाचण्या त्या किरणांतुनी
बघतात ना नेत्र तव लाजुनी?

३

ह्या चांदण्या सर्व नीलांबरीं
कुणी काहुनी घालि माझ्यावरी
पदरास ज्या प्रीतिच्या शोभतो
कीं कांठची लोपता रंग तो
जो पश्चिमेच्या क्षितिजावरी
अतां शेवटीं खळ कांहीं करी
बाले, तुझ्या त्या वसनीं निळ्या
आहेत ना चांदण्या काढिल्या
अशा या किती, मी तुला सांगुनी
सदा ठेविलें तेंच ये नेसुनी
पदरांत त्या प्रीतिच्या घेतलें
आहेस ना आज मज, प्रेमले?

४

तुझा ध्यास हव्यास माझा असे;
 तुझ्या प्रीतिनें विश्व भरलें दिसे
 असा रोज कोठें, जनीं वा मनीं
 तल्लीन होतो तव चिंतनीं
 कशाला हवे शब्द, मज बोलणें
 जिथें तरल हें भावनांचें जिणें ?
 जी कल्पना येत मम चिंतनीं
 ती ती तिच्या उद्धवते मनीं

७ आक्टोबर १९२२.

फुज्जा

सर्व नभीं तारा
तेजोगुणिं गुंफोनी
घालिन त्या माळा
सखे, तुझ्या गळां
परि आज श्रमुनि आणिलीं हीं फुलें, फुलेंच घे

रंग परोपरीचे
घेउनि अरुणाचे
टाकीन जगत भरुनी
तुझ्याच प्रतिमांनीं .
परि आज काढिलें कसेंहि चित्र एवढेंचि घे

गीत मृदु स्वरांचें
किन्नर गंधर्वांचें
तुज तशापरी
गाईन कधितरी
परि आज फुडुनि हृदय निघे गीत हें, असेंचि घे

२९ मे १९२२.

इच्छा

सख्या, हृदयीं मम एक हीच आस
बहुत दिवसांची करित असे वास
तुला कथितों ती; नको पण कुणाला
दगड हृदयाच्या सांगुं ती जनाला

तुझे माझे नवनीत हृदय जैसें
फार थोड्यांचें जगीं असे तैसें
दगडधोंड्यांची जगीं असे खाण
फुलापुष्पांची फार परी वाण !

तुझ्यामाझ्या जीवांस बांधण्याला
पुरे अश्रूंची सूक्ष्म कुसुममाला
गुपित कोठें तूं तिचें बोलशील
सहज म्हणुनी ती व्यर्थ तोडशील

असो; तुजला हें परी सांगण्यास
व्यर्थ अपुल्या वाणीस दिला त्रास
असें मजविषयीं वाटतें मलाच
जगीं ओळखसी एक मला तूच

जसा खग तो निःशंक अस्तमानीं
शिरे अपुल्या घरट्यांत, तेविं कार्नीं
तुझ्या वच मम ही बोलतील आस
हृदयिं नेवो ती तुझा मंद श्वास

शांत ज्याचें जल असा असो एक
रम्य जलसंचय, ज्यामध्ये अनेक
स्वच्छ प्रतिबिंबे पडति तारकांचीं
जणूं वृष्टी होतसे कीं फुलांची

शीत चंद्राची असो नभीं कोर
असो तिजसंगें गात खग चकोर
चंद्रकमलांचा वास भरुनि गेला
मंदवातें लागोनि वहायाला

सलिललहरी थोडशा हालवून
जलीं कमलांना नाचनाचवून
हृदय अपुलें त्यांसवें नाचवावें
क्षणामध्ये जडभान घालवावें

भानविरहित मग धरुनि शरीरांस
 मुग्ध आनंदें मुदित मानसास
 अशा समयीं त्या स्थलीं करुं विहार
 दुःखदायक सोडूनिया विचार

सख्या, बघ तूं ही नाव चिमुकली रे
 तुझ्या आवडत्या फुलांनींच मी रे
 भरुनि केलें हें शयन पहा गार
 विलंबा न करी, हो अतां तयार

तुझा नटवा झणिं टाक अतां वेष
 मुक्त खेळूं दे स्वैर शिरीं केश
 धवल फेनाचा शुभ्र रंग ज्याचा
 तरल वेपचि हा आज धरायाचा

तुझ्यामाझ्या आवडी नावडींचा
 गोड स्वरसंगम जाहला कधींचा
 तुझें आवडतें पुष्प तेंच माझें
 हृदय उकलाया व्यर्थ कोण लाजे ?

नाव इजला ना शीड, सुकाणूं न
मार्ग आक्रमिण्या कुणी बलहवी न
जिथें जाइल स्वच्छंद जाउं देऊं
तिथें आपणही तिच्यासवें जाऊं

गाढ आलिंगन देउं, अतां सृष्टी
पार जाउं दे; दृष्टिलागिं दृष्टी
भिडुनि ठेवूं जोंवरी आंसवांनीं
अंध होइल, जातील ते मिळोनी

शक्तिनें ज्या ग्रहगोल नभपसारा
फिरे रात्रंदिन विश्वव्याप सारा
तीच शक्ती ही नाव चालवीते
तिला संकेतस्थलीं पोंचवीते

कोण आपण ? आपले यत्न काय ?
जरी इच्छास्वातंत्र्य प्राप्त होय
तरिहि जीविनिं या काय आपुला रे
पाड, शक्ती अज्ञात तिजपुढें रे

तीच शक्ती घेवोनि सौम्यरूप
 कधीं धरुनी सामर्थ्यही अमृष
 तुफानांतुनि वा शांत जलांतून
 जीव-नौका नेतसे वल्हवून

शक्तिचा त्या परि शोध लावण्या रे
 यत्न केले होतील विफल सारे
 कोण ? कुठली ? कोठुनी ? वा कुणाची ?
 नसे आशा आम्हांस कळायची

तुझी माझी ती करिल एकजूट
 कुणा ठावें ? ना तरी तुटातूट— !

फुलांमध्ये नेईल आपणांला
 कुणी सांगा— ! खडकांत फोडण्याला— !

होउं म्हटल्यानें काय जर्गीं होतें ?
 नेउं म्हणतो तरि कोण नेउं देतें ?

जरी स्वेच्छेनें प्रेम नच जडेल

कुणी जडविल हें कधीं कां वडेल ?

अशा शक्तीसी परी आपणांला
कार्य नाहीं नच करूं विचाराला
तिचा तावा नौकेवरी असेल
आम्हि बेपर्वा कोण मग पुसेल ?

आम्हि सोडोनी जलामधें हात
बालवृत्तीनें बसूं ते पहात
जरी कमलें दिसलीं तरी न भागूं
निराशेनें कोणी न कधीं भागूं

अशी वृत्ती असतांच झोंप यावी
झोंप कसली ? ती काळझोंप व्हावी
पुढें आम्हां वास्तव्य नको कांहीं
मुक्तिमध्ये वा स्वर्गिंच्या सुखीं ही !

२४ एप्रिल १९२२.

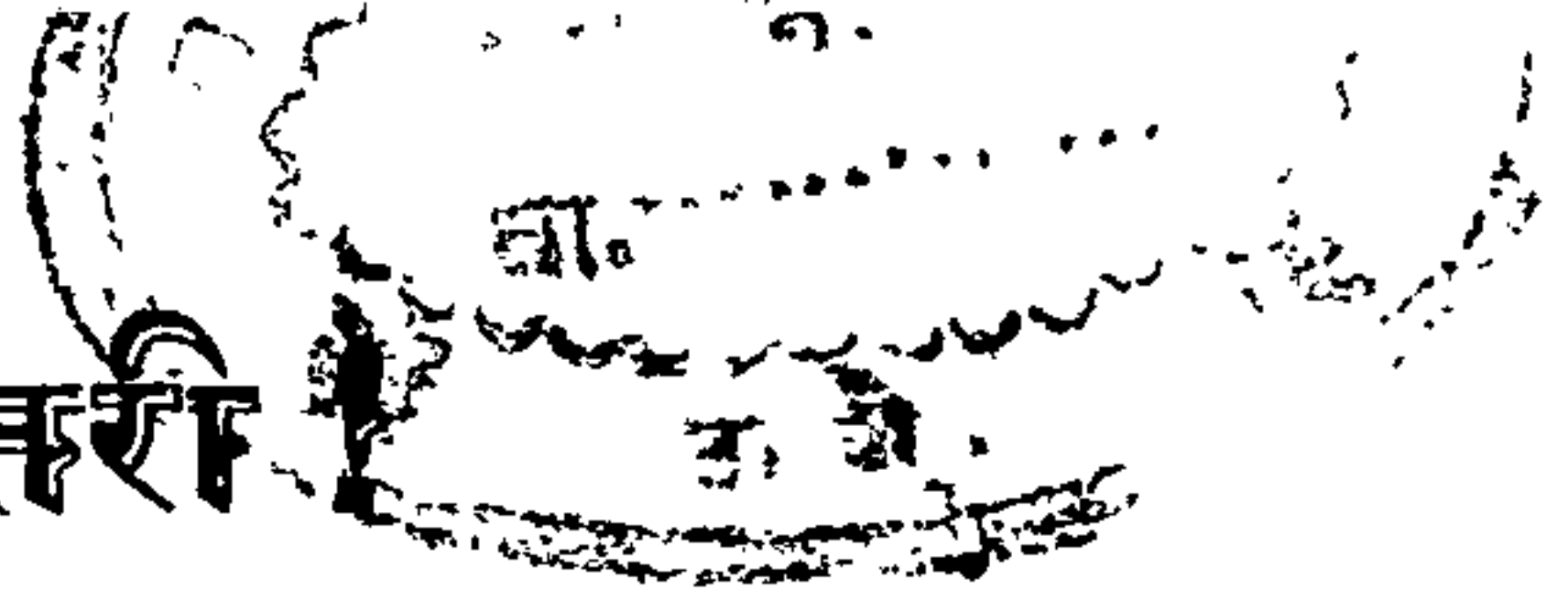
शोध

शोधु नको मज नीलाकाशीं
ग्रहगण नक्षत्रांच्या पार्शीं
रम्य उपेच्या तेजामधिं वा
शोध तुला कैसा लागावा ?
संध्यासमयीं पक्षि परतती
कशास बघसी ? तेथ नसें मी
स्वैर वायुच्या चंचल लीला
ओळख देति न भाझी तुजला
कशास ऐकसि ? निर्झर गाती
शब्द न माझे तयांत निघती
नाचती थवे मृदु कमलांचे
तयांसर्वे मम हृदय न नाचे
शोधसि मज विश्वांत कशाला
उगिच जिवाला शिणवायाला ?
विश्विं नसें मी आतां उरलों
तुझ्याच हृदयीं विरलों, सरलों

तव हृदयानें विश्व रचावें
तिथेंच मी स्वच्छंद रमावें
रचशिल विश्व जरी शब्दांचें
गीत तुझ्या होइन हृदयाचें
भासांचें रचशील विश्व जरि
स्वप्न तिथें होईन मी तरी
करिशिल सृष्टि जरी चित्रांची
वृष्टि करिन तेथें रंगांची
कल्पनाजर्गीं जरि वसशिल तूं
कल्पनाच होइन तेथें मी
हृदयीं, हृदयींच्या विश्वीं वा
तिथेंच तूं मम शोध करावा
हृदय तुझें मज शोधत फिरतें
तयांसर्वें ममही अनुसरतें
खेळ कधीं हा मग संपावा ?
शोध तुला केव्हां लागावा ?

२७ मे १९२२.

कुठंतरी

हृदयींचा ह्या भाव भुकेला
असेल कोठेंही वठलेला
असाच राहूं दे दडलेला
आत्मारामा परि देइल ना तो अमरत्वाला ?

नयनीं जे प्रतिबिंबित दिसती
भाव नसति ते, केवळ भरती
चंचल लहरी क्षणांत फुटती
तुफान सारें वर दर्यावर, आंत गाढ ना शांती ?

ज्ञान सुधेचा वायू केवळ
प्रीतीची परि ज्योती निर्मळ
अंतःकरणीं करिते सळसळ
ध्यान प्रीतिचें, ज्ञान खरें ना ? मज दुसरें न कळेल !

ह्या प्रीतीची गंगा खालीं
आकाशांतुन असे उतरली
जटेंत परि ती गुप्त जाहली
फोडुनि हिमनग वाहिल कधितरि होइल भूवरली !

वेड सागराचें गंगेला
कधींतरी ती मिळेल त्याला
चिरंतनाच्या श्रीतिपदाला
बसेल जाउनि, गीत श्रीतिचें सदैव गायाला

ह्या श्रीतीचें कौतुक नाही
असेल मानव असा कुठेंही
फिरवा त्याच्या कार्नीं द्वाही
विश्व श्रीतिमय, जीव श्रीतिमय, अन्य नसे कांहीं

२२ एप्रिल १९२३.

निरौप

तूं सुखी रहा फुला, तुझ्या जिवांत जीव गुंतला
रे फुला, जीव गुंतला !

हांस फुला हांसवी, नाच फुला, नाचवी मला
जिवांत जीव गुंतला

आनंद भरुनि ठेविला प्याला, पिऊं खूप मधु आंतला
आंसुं भरुनि आणिला, तरी सुखेंच घेउं घोट त्यांतला
चार दिवस चांदणें, चार दिवस साहणें अंधार
खेळ आपला

हास्य तुझें, लास्य तुझें वाढवील प्रीति-रंग त्यांतला
हृदय मिळे, जीव जुळे, सर्व कळे भाव आंतला
तूं सुखी रहा फुला, निरोप हा तुला
जिवांत जीव गुंतला

१५ ऑगस्ट १९२२.

जीवित-आशा

प्रीतीच्या विश्वांत उगवलीं
सहज निजानंदांत विकसलीं
सर्वास्वाचीं फुलें चिमकुलीं

शोधित असतां हृत्शांतीला
प्रीतीच्या जीवन्मुक्तीला
अवचित पडलीं तीं दृष्टीला

पवित्र हृदयांतिल ज्योतीला
दिव्य प्रीतिच्या चिरंतनाला
आठवुनी जोडिलें करांला

उभय करांची करुनि अंजुली
हृदयेशाच्या पुढतीं धरिली
फुलें तींत येउनि विराजलीं

निजहृदयींच्या भावनाजलीं
सुकुमारपणें स्वयेंच फुललीं
नयनाश्रूंनी सतत शिंपिलीं

जगतापासुनि जाउनि दूर
गुंफित बसलों कोमल हार
धारण केला निज हृदयावर

सुटला वारा एकाएकीं
फुलें सर्व तीं उधळुनि टाकी
आशातंतू उरला बाकी

दिशादिशांना विखरुनि गेलीं
प्रीतीच्या जीवितास मुकलीं
सुकलीं माझीं फुलें चिमकुलीं

कुसुमोद्यानाचें झालें वन
उदास सारें वाटे जीवन
जेथें जीवाचा राजीव न

वेड लागलें त्या पुष्पांचें
जन्मवरी त्या शोधायार्चें
भुललें माझे चित्त सदाचें

दिसतिल का तीं सारीं मजला ?

फुलें पुन्हां येतिल हाताला,
होइल का परि त्यांची माला ?

नको-नको-तो पुन्हां विचार

नको पुन्हां हृदयावर हार
कोण अतां गुंफित बसणार !

पुन्हां कुठुनसा येइल वारा

फुलें पुन्हां उडतील भरारा
सारा दैवाचाच पसारा !

त्या पुष्पांची करुनी रास

सोडिन शेवटला निःश्वास
हीच एक जीवाची आस !

बांसरी

निज प्राणाचा भरुनी वारा बांसरीस ह्या वाजविलें
सूर पळाले दूर मनींचे, पूर आंसुचे परि आले
बांसरींतली जादू सरली, विरली वाऱ्यावर आशा
चांदरात ओसरली आतां जीवावर पसरली निशा
आनंदाचे, उल्हासाचे, नव आशांचे मृदु सूर
काढित होती हीच बांसरी, आतां वाजे बदसूर

चिंव चिंव चिमणी चित्तांतरिची बोल बोलली प्रीतीचे
भुलली अपुली बोली, सरलें गीत हृदयिंच्या बांसरिचें
हृदयाच्या पिंजऱ्यांत कुठली वनांतली राहिल चिमणी
स्वच्छंदानें गाइल कैसी मनांतलीं मंजुळ गाणीं !
दार उघडलें, पार तोडले भाव बांधले तिजभंवतीं
दूर उडुन जा म्हटलें तिजला वनांतल्या वाऱ्यावरतीं

भुर्रकन गेली पंख उभारुन उडुन गीततानावरती
परतुन येइल अतां कशाला जीव देहभानावरती
अव्यक्ताचें गीत सुप्त जें बांसरींत ह्या लुप्तपणें,
तुप्त मनानें सप्त सुरांतुनि निघेल कैसें मुक्तपणें ?
जड हृदयावर गीतभार हा प्रीतिभराचा टाकियला
अचल करावर, स्थिरओष्टांवर, ठेवुनि द्यावें बांसरिला

ठाव घेउनी, चिमणी माझी आकाशींचा येईल
परत घरीं—पिंजरा कुठें ?—घरटें हृदयाचें होईल
तिथेंच गाइल स्वच्छंदानें गीत आपुल्या हृदयींचें
तेच सूर काढील बांसरी नव प्रीतीच्या गीताचे
हृदयाला येईल चेतना, खुलतिल सुकलेलीं गाणीं
होईल सारें, हाय—परीतीवनांतली लहरी चिमणी !

नोव्हेंबर १९२४.

सुकल्ले बहर

फुलति कळ्या मोगरिच्या
शांत समयिं रात्रीच्या
तुज अर्पाया स्वकरीं हार गुंफिले
तुला कधिं न वाहिले

गात रात्रिला चकोर
त्यासंगें धरुनि स्वर
तुजसि मधुर आलापीं गीत गाडलें
तुवां कधिं न ऐकिलें

ऐकुनियां सखिचा स्वर
चक्रवाक दे उत्तर
तुज उत्कट हृदयानें सतत बाहिलें
तुवां कधिं न परिसलें

तेजभरें नभ भरती
तारातति अति विलसति
क्षण आशातेजानें नेत्र चमकले
तुवां कधिं न पाहिले

किरणांच्या रेषांनीं
चित्र काढिते रजनी
कल्पनेत जवळिं तुझे चित्र रेखिलें
तुवां कधिं न देखिलें

वायुसर्वे तरु हाले
गळति लतांवरुनि फुलें
आठवुनी तुजसि किती अश्रु ढाळिले
तुवां कधिं न पुसियले

१४ फेब्रुवारी १९२५.

शेज रती

येऊं दे नीज डोळां
किती शीणला जीव
भेटूं दे एकदांचा
जीवाभावाचा देव

लागे डोळ्यासी न डोळा
सारी रात्र कशी साहूं ?
घोर अंधारांत देवा
तुझे रूप कसे पाहूं ?

नयनींच्या आंसवांनीं
धुवूं डोळे किती वेळां ?
दिसे मात्र अंधकार
काळ्या रात्रीची ही वेळा !

भरलासी नयनांत
दिली नीज घालवून
टाकसी ना एकदांची
जीवज्योति मालवून !

देहभान विसरूनी
वृत्ति केली एकत्रित
ऐकूं येई ना श्रवणीं
तुझ्या विश्वाचें संगीतः

थांबलें का गीत सारें
विखरलें वाऱ्यावर ?
भंगला का एकमेळ
झाले बेसूरांत सूर ?

अवकाशीं निःशब्दाच्या
दूर वाजे भेरीनाद
पडे श्रवणीं अंतीचा
धडधडे पडसाद

मध्यरात्र झाली आतां
भेरीनाद दूर वाजे
तुझ्या प्रीतीच्या गांवाचे
बंद झाले दरवाजे !

३

हृदयाच्या मंदिरांत
झाली देवाची आरती
पंचप्राण ओवाळिले
स्नेह जाळियेला वार्ती

दीप दीपतो प्रीतीचा
अक्षरींचा नंदादीप
नीज सुखें मूर्तिरूपें
जागतसें मी समीप

जीव अखंड हा फिरे
तुझ्या मूर्तीच्या भोंवतीं
मूर्ति सोडुनी जाशील
माझ्या हृदयीं न शांति

नको गूण निर्गुणाचे
माझी प्रीति सगुणाची
ने दे हृदयाला शांति
ऐशी प्रीति व्हावी केंची ?

मूर्ति सोडुनीयां गेला
निर्गुणाचा गुणवंत
हृदयाच्या मंदिरांत
दीप कशाला जिवंत ?

धडधडा जळे वात
आतां कुणाच्या भोंवतीं ?
उजळायला मूर्ति तेजें
आतां देवाची कोणती ?

पूजा करावी कुणाची ?
झाले प्रीतीचे सोहाळे
रूप कोणतें पहाया
जागवावे दोन्ही डोळे ?

निर्गुणाचे गूण गाऊं
धरूं अभावाचा भाव
येऊं द्यावी नीज डोळां
किती शिणविला जीव !

घरीं—

जाहल्या तिन्ही सांजा
दीप गगनीं लागले
घरीं शीणवील डोळे
कोणीतरी

जाहल्या तिन्ही सांजा
किती वाढला अंधार
घरीं काळजींत फार
कोणीतरी

जाहल्या तिन्ही सांजा
काळोख झाला दाट
घरीं पाहतसे वाट
कोणीतरी

जाहल्या तिन्ही सांजा
नको राहूं आतां दूरी
घरीं आठवण करी
कोणीतरी

जाहल्या तिन्ही सांजा
किती करावा उशीर
घरीं लागे हुरहूर
कोणातरी

जाहल्या तिन्ही सांजा
वाट ओळखीची जरी
घरीं चिंता फार करी
कोणीतरी

जाहल्या तिन्ही सांजा
पाय घराला वळले
दुरुनीच ओळखीले
कोणीतरी

जाहल्या तिन्ही सांजा
कोणीतरी घरा आलें
पंचप्राण ओवाळीले
कोणीतरी

हिकाळा

चढली शिशिर ऋतूची कळा
आली सृष्टिवरी अवकळा
सुटले सोसाट्याचे माघामधले वारे
गोठलें हिमाद्रित गंगाजल कीं सारें

भरली हरिणांना हुडहुडी
ससेही देउन बसले दडी
सृष्टीला भरलें हींव थरथरे अंग
लोपले धुक्यांतच सर्व उषेचे रंग

मिटल्या वेलींवरल्या कळ्या
फुलांच्या झडल्या कीं पाकळ्या
उपवनिंचा गेला बहर सर्व ओसरुनी
कोषांतच पडलीं फूलपांखरें मरुनी

गारठल्या राघूमैना
पसरे फुलाफुलावर दैना
झाडांची गळली पात, लता भयभीत
कंठांतच थिजलें कोकिल मनिंचें गीत !

स्वायंतारा

गगनिं उगवला सायंतारा
मंद सुशीतल वाहत वारा
हांक तुझी मज स्पष्ट ऐकुं ये
येइ सखे, ये बैस जवळिं, ये
घाल गळां मम तव कर कोमल
पसरुं दे श्वासाचा परिमल
घेई मम हृदयांत निवारा
गगनिं उगवला सायंतारा !

बैस जवळ ये, बघ ही पश्चिम
कोमल रंगीं खुलली अनुपम
ये नेत्रीं ते घेउं सांठवुनि
गालावरती गाल ठेवुनी
उदासीनता विसर जगाची
तुझाच मी, तूं माझि सदाची
विरलें हृदयांतरिं बघ अंतर
तूं आणिक मी जवळ निरंतर
गगनिं उगवला सायंतारा ! !

२९ ऑगस्ट १९२७.

आनंद

आनंद ! आनंद !! आनंद !!!

आनंद दशदिशा

धुंद नभनिशा

आनंद, आनंद, आनंद !

आनंद खुलवि गान

हरवि जीवभान

आनंद, आनंद, आनंद !

आनंद जीवनीं खुले

हृदय उमलुनी फुले

अश्रुंचीं—फुलें—फुलें

आनंद, आनंद, आनंद !

फुलवात

आनंद डोलवी फुला हांस हांस हांसवी
वायुलहरिवरति त्यांस नाच नाच नाचवी

होउनिया बेभान
घेइ झोके प्राण
वारा वाहे तुफान—स्फुरत एक गान—
आनंद, आनंद, आनंद !

२ जुलै १९२७.

घर

घरीं जावें असें वाटे
परी घर नाहीं कुठें
घराची ओढ हृदयाला
कधींचा जीव हा थकला
कुठें त्याला तरी शांति
सदाची नाहिं विश्रांति
घराचें चित्र मनिं उमटे
परी घर नाहीं कुठें !

कधींची रानिं फिरफार
कधींचा प्राण ना स्थीर
घराचे दीप ते दूर
मधें हा आणि अंधार
अशी ही वाट चुकलेली
सदाची वृत्ति थकलेली.
घराची आस मनिं दाटे
परी घर नाहीं कुठें !

५ ऑक्टोबर १९२७.

संक्रमण

१

होते जगांत एकदां
कंटकची भरलेले
सर्व फुलें झालिं अतां
प्रेम तिथें जन्मलें
शांत, शांत एकदां
होत्या सकल तारका
अतां झाल्या गाणाऱ्या
गोड, गोड सारिका
टाकि गमे निःश्वासचि
अनिल वनीं वाहुनी
प्रीतीचा वास अतां
येतो नित त्यांतुनी

२

प्रीतीची मम हृदयीं
होति सर्व कल्पना
सत्य अतां जाहली
खुलती सर्व भावना

हृदय-मंदिरों तुझी
 मूर्ति मात्र ठेविली
 परि पूजा मम ध्याया
 आज सखी पातली
 बाहुपाश मम कंठीं
 आज तुवां घातले
 सकल मनोरथ माझे
 पूर्ण सखे जाहले !

३

आज दिवस बदलला
 संक्रांत खरी वाटली
 दो जीवांची सृष्टी
 एकजीव जाहली
 मधुर तुझ्या हृदयाची
 अणु सरी जरी न ये
 दोन गोड हे दाणे
 घालतों मुखांत, ये
 गोड बोल सांगणें
 मम फुला, नको तुला
 एकहि मज तूं कधीं
 कटु शब्द न बोलला

हृदय जिथें ठेविलें
तिथेंच शिरहि ठेवितों
असो शरीरही तिथें
जिथें आत्मा खेळता !

१४ जानेवारी १९२३.

शेकटुला अफसरा

सख्या रे मला — जागविसी किती वांया ?
तुझिच मन काया !

तुलाच रे — वाहिले पंचप्राण
शरीर आणि मन

पहा कसेंहि मन शोधुन

कसाला लावुन

तुझाच रे — तुझाच जीव हा सारा
कुडींतिल वारा

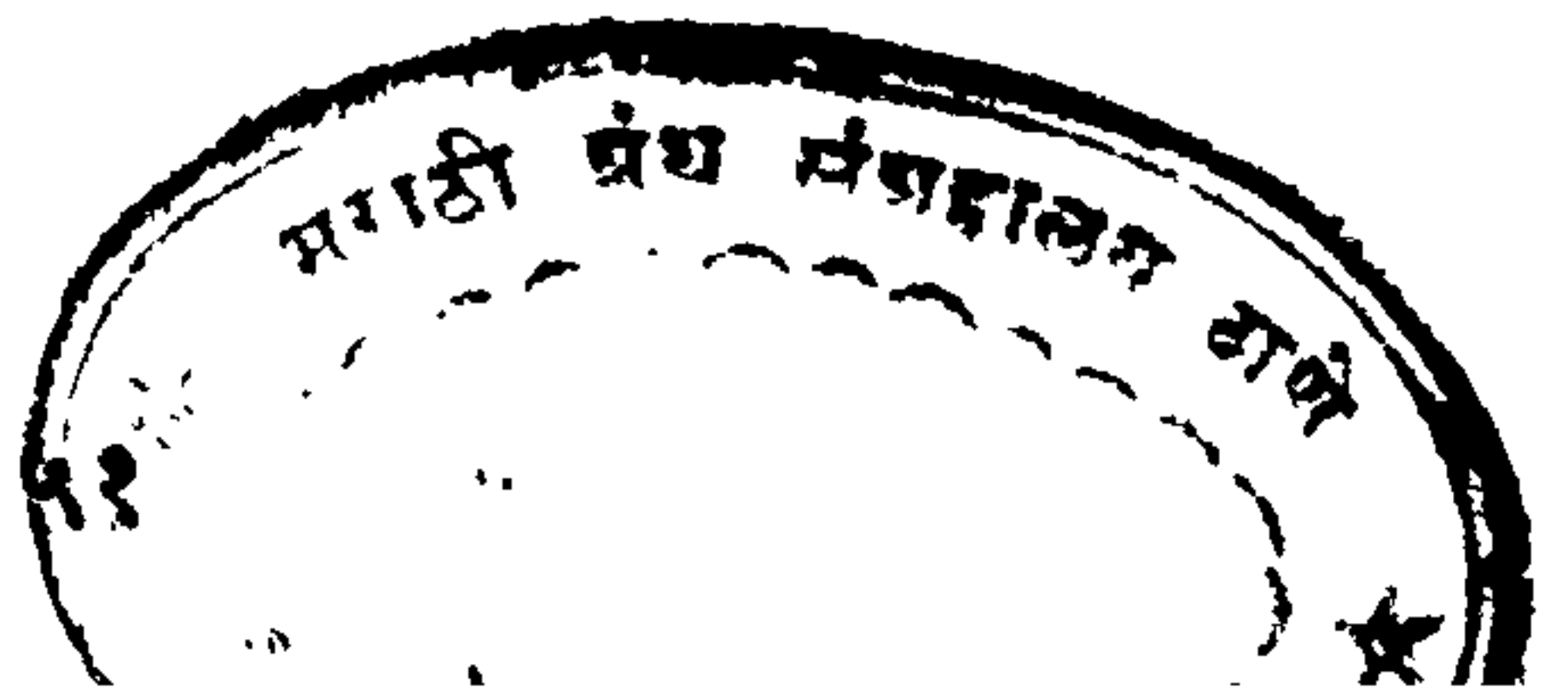
नकोरे कधीं — येऊ देउंस संशय

तुझ्याच पर्दीं — अक्षय मम निश्चय

- नाहिं ना गड्या — कशाचिही काळजी
तूं माझा, मी तुझी
- कुठेंच नाही — कशास कांहीं उणें
तुझ्याचसाठीं जिणें
- नकोस ना रे — टाकुं असे निःश्वास
वाटुं दे विश्वास
- दिससि असा — खिन्नच कां राजसा
आहे ना भरंवसा ?
- उगिच कां रे — घेतोस करुनी त्रास
पुसुं ना नेत्रांस ?
-
- बोलसि न कां — बससि असा रे मुका
हांक न ऐकुं ये का ?
- एकदां तरी — म्हण मज तुझी लाडकी—
कोण आणखी—?

- ऐकुं दे मला — शब्द तो तुझिया मुखें—
मुक्तिच्या सुखें !
- तुझिच व्हाया — जीव काधिंचा तळमळे
कसें न तुज कळे ?
- नको रे आतां — लावुंस आणिक बोलण्या
सारेंच सांगण्या

- कितिहि जरी — चुकलें, भांवावलें
तुलाच शोधिलें
- काशिहि जरी — असलें मी निर्वळ
तुझेंच मज बळ
- आहेस देवा — सदाच उभा पाठिसी
एकाच हांकेसी
- घेशिल ना रे — जवळ मला ओढुन
तुझीच जाणुन ?
- तुझाच ना रे — शेवटला आसरा
चुकल्या वांसरा ?

- छळसि कां रे — सारेंच तुजला कळे
लावुं ना आतां डोळे ?
- होइल सारें — तुझ्याच मनाच्या परी
आज ना उद्यां तरी
- उद्यांचि जरी — हुरहुर हृदयीं भरे
आजच घेईं सारें !
- थांबच पण, — आज निजूं दे मला
ढाळित अश्रुला
- तुझ्याच पाशीं — ओसरुं दे हा भर
तुझिच वेडी पोर

१८ सप्टेंबर १९२७.

अफळकणी

थकले रे डोळे माझे
वाट तुझी पाहतां
वाट तुझी पाहतां रे
रात्रंदिन जागतां

सुकला रे कंठ माझा
तुज आळवीतां
तुज आळवीतां रे
नाम तुझें जपतां

आटले रे अश्रु माझे
वाहतां वाहतां
वाहतां वाहतां रे
आठवणी काढतां

शिणला रे जीव माझा
तुजविणें राहतां
तुजविणें राहतां रे
तुज नच भेटतां

केसुवारी १९२८.

गीति-विसृज्जन

सरली रे रात्र काळी, प्राची उजळली ॥ धृ० ॥
तुजसि पहात पहात रात दिवसांत विरुनि गेली;
आशा उदेली

सतत वहात वहात आसुं, नकळत सळसळत हांसुं
केविं कपोलीं

नयनजलें मन धुतलें, खिन्नता प्रसन्नतेंत
लोपून गेली

अविरत तुज गात गात, गीत हृदयिं शांत होत
स्मृति मात्र उरली

क्षण अनिमिष जात जात, चिर विषण्ण विरह सरत्त
चिंता निमाली

देहबंध सुटत सुटत, जीव स्वैर नभिं विहरत
मुक्ती मिळाली

२० सप्टेंबर १९२४.

हरिगीत

धे राधे मुखावरि शेला
हरि चतुर्भुज गडी झाला
जीवाचे करुनी नयन
हरि पहात तुज फिराफिरुन
हा आशय नयनांमधला
आजवरी तुज का दिसला ?
जें बालपणींच्या हृदयीं
आजवरी ठाउक नाहीं
तें कुठुन अनुभवा यावें
हृदयांतुनि नयनिं दिसावें
ती बालपणीची प्रीती
नवलाची आज प्रचीती
पुरतें न कळे कांहींसैं
अव्यक्त अनुभवा येतें
पाहुनी गूढ नव लीला
हरि विमूढ राधे झाला

झांक झांक अपुले डोळे
व्याकूळ हृदय मम झालें
हृदयांतुनि उडतो प्राण
कां रोखिसि मजवरि नयन
रुधिराचे उठति तरंग
रोमांचित झालें अंग
थांबवी क्षणभरी लीला
घे राधे मुखावरि शेला—!

मी नंद-यशोदा-बाळ
तुजसंगें सारा काळ
खेळलों; छळियलें तुजला
नानापरि करुनी लीला
या कुंजवनीं चौफेर
तुज घेऊनि फिरलों स्वैर
तुझि-माझी करुनी जोडी
रंगविली आपण फुगडी

सोडून चरण यमुनेत
घालुनी गळ्यांमधिं हात
किति वेळ तुला चुंबियलें
ओठिं ओठ ठेवुनि इवले
ही झाली माझी प्रीति
दुसरीच परी तव रीति
नयनांतिल तुझिया भाव
लागला न त्याचा ठाव
मी होउन मुरलीवाला
भुलवावें गानीं तुजला
तो आतां सरला खेळ
उलटाच जाहला मेळ
प्रकटला हृदयिं तव भाव
वर खालीं फिरतो जीव
थांब सांवरूं दे त्याला
घे राधे मुखावरि शेला !

तूं राधा वृंदावनिंची
स्थिर माझ्याहून मनाची
तुज ओळख किति जन्माची
आपुल्या होति प्रीतीची
कैवल्य तुझ्या हृदयींचें
तुज ठाउक होतें कधिचें
या अनंतांत जगताच्या
हृदयास जाणिलें हरिच्या
तूं नाहिं शोधिलें मजला
हरपल्लोच नव्हतों तुजला
विश्वास हृदयिं तव राधे,
विश्वांत काय मग बाधे ?
मी फिरफिरलों चौफेर
तुज पाहत पाहत स्वैर
प्रीतीचा केला खेळ
जाहला न कोठें मेळ;

वाजविले नाना राग
मुरलींत; क्षणिक अनुराग
हृदयांत किती उद्धवले—
एकजीव आतां बनले !

हृदयांतिल तव संगीत
मुरलीचें झालें गीत
ओळखलें राधे तुजला
हरि चतुर्भुज गडी झाला !

सप्टेंबर १९२४.

विसरुन जा

दो दिवसांचें, दो प्रहरांचें, प्रेम जरी सखये असतें
तरि मम हृदया 'विसर' म्हणाया मींच कमी केलें नसतें
परंतु-! बंधन दृढ प्रेमाचें कितीक जन्मोजन्मींचें
नकार कुणि त्या खुशाल द्या ! तें तुला मला नच सुटण्याचें
बुडतिल जगतें, तुटतिल तारा, ग्रहही वितळुनि जातील
परि हृदयांतिल प्रेम न माझ्या कुणिही काढुनि टाकील
अशक्य ! 'विसरुनि जा प्रेमाला' आत्म्याला न मुळीं पटतें
दो दिवसांचें, दो प्रहरांचें, कारण प्रेम कधीं नसतें !

२७ डिसेंबर १९२०.

ॐ नमः

आकाशींच्या अंतराळीं
तारकांना तेज चढे
तुझी माझी प्रीति जडे

परसांतल्या फुलांचा
वास कोनाकोनीं खुले
तुझा माझा श्वास मिळे

काजव्यांच्या प्रकाशांत
तरु-लता एक होत
तुझे माझे गळं हात

दूर निळ्या शेवटांत
व्योम - धरेचें मीलन
तुझें माझें आलिंगन

वारा पानांच्या दाटींत
किती कोंडलासा वाटे
तुझा माझा कंठ दाटे

आनंदाचें दहींवर
रात्र खालीं फार ढाळे
अश्रू तुझे-माझे डोळे

रातकिडे गीत गाती
अंगाई फुलांना लागे
आतां तूं मी नको जागे !

१९ जुलई १९२३.

नवजीवन

हांसत हांसत
एकच गाणें
आतां मजला
सदाच गाणें
खुलली कलिका
नव प्रीतीची
आस हृदयिंची
किति दिवसांची
भुलला जीव
तिच्या अनुरागें
तिच्याच प्रीति—
तरंगिं तरंगे

१५ जुलई १९२२.

तळमळ

तळमळ तळमळ चाले निशिदिनि
जीव झुरत तुजसाठीं राहे
प्राणसख्या, तूं येशिल ना रे—
आस किती मी धरुनी आहे !

वाटेल तुला तर आजच ये
मरणाच्या वा ये घटकेला
ये केव्हांही—येच बरें पण,
ऐकत असशिल जर हांकेला

हांक ऐकुनी आलासच कधीं
जाउं नको पण मग केव्हांही—
जाणेंच तुला असलें, तर जा
सर्वेंच घेउनि या जीवाही

२

घरांत ज्या मी राहत आहे
बंद बघुनियां त्याचें दार
प्राणसख्या, घेउनि दाराशीं
परतुन नाहिस ना जाणार ?

घर हें माझे नाही—केवळ
मम जीवाचें कारागार !
जाणुनि हें मज सोडिव येथुनि
बंद दिसे तें फोडुनि दार

दार उघडुनी बाहिरंचें तें
आंत सख्या, येशिल केव्हां तरि
आशेवरि या असति उघडलीं
हृदयांतरिचीं दारें सारीं—

— ३ —

जीवकळी ही उगवुनि माझी
उमळुनि केव्हांची फुलली ना
या तरुशाखेच्या बंधांतच
फुललेली सुकुनी जाते ना !

या बंधांतच जीव उगवुनी
त्यांतच दिसतो जरि फुललेला,
मम हृदयींच्या कैवल्याची
जाणिव आहे ना पण तुजला ?

आणिक हेंही कळतें ना तुज
कीं माझे मज बंध न तुटती—
आग्रह धरुनी तर नाहिंस ना
कीं तोडावे मी मम हातीं ?

४

हाच तुझा जर आग्रह असला
तर बघ या आतांच विखरल्या
एक-एक पाकळ्या जिवाच्या
वाऱ्यावरतीं बसुनि निघाल्या !

येतिल त्या तव चरणापाशीं
सुकलेलें निर्माल्य होउनी
पूजा मग असलीच जिवलगा,
घेशिल ना पण गोड मानुनी ?

होइल तें—पण तूच कधींतरी
येउनि मज घेउनि जाशिल ना ?
जीवसुमन तोडुनि निजहातें
चरणावरि वाहुनि घेशिल ना ?

डिसेंबर १९३०.

स्फुटत्कार—

हृदयांत लाविली ज्योत
तुवां इवलीशी
दिसतात म्हणुनि नवलाख दिवे आकाशी

ओतिलें मधुर त्वां कानीं
भाव संगीत
त्यानेंच कळे अस्फुट विश्व संगीत

नयनांत तेज तव भरे
नुरे अंधार
पाहतों अतां नवविश्व जडाच्या पार

दाविला तुवां जीवास
प्रीतिचा ठाव
उपजला म्हणुनि हृदयांत भक्तिचा भाव

अणु रेणु येवढा तुझा
अंश देहांत
उमजला तोंच प्रकटलें पुढें साक्षात

जून १९३१.

उत्कर्षण

‘—’, सुमनें उमललीं किती आतां !
किती वेचूं ? येतील किती हातां ?
किती सुकल्या उमलल्यावीण मूक
कळ्या, फुललेलीं फुलेंही अनेक

तुझा फुलमाळी स्वैर भावनांचा
वन्यवृत्ति, स्वच्छंद जीवनाचा
असे, मजला नाहींच कळ्याचें
मधुरता वा सौंदर्य या फुलांचें

जुई, जाई ही, हे गुलाब कांहीं
वन्यपुष्पें हीं वास ह्यांस नाहीं
रंग यांना, कांहींस वास फार
मला ठावे नाहींत हे प्रकार

असे पुष्पांचें वेड मला भारी
म्हणुनि श्रमतों तीं वेंचण्यास सारीं.
रूप-गंधाची पडे सदा भूल
फूल म्हणुनी आवडे मला फूल

सहज फुलणाच्या गोड ह्या फुलांला
व्यर्थ हेतूशीं जोडणें कशाला
जसें बाळाच्या उगिच खुले गालीं
हास्य, तैसीं जगतांत फुलें आलीं

अंतरींच्या सोत्कंठ भावनेला
नको करणें आवडी-नावडीला
एक चंद्राचे सर्व किरण जैसे
तसें पुष्पीं सौंदर्य मला भासे

विचाराचा आधार धरुनि राहे
सत्य; शिव हें कल्पनागम्य आहे
दृश्य विश्वाचे तसे अंतरीचे
सर्व परमाणू रूप सुंदराचे

किती सार्थक हीं फुलें पाहण्यांत
नसे तितुकें तीं खास वेंचण्यांत
परी टाकिल तीं पायदळीं कोणी
म्हणुनि वेंचित हिंडतो माळरानीं

किती पुष्पें आणिलीं करुनि गोळा
कोण ह्यांच्या गुंफील सांग माळा
यांस गुण नाहीं--तूंच गुणीं घाल
तूंच यांची रचशील एक माळ

एक जैशी तूं सर्व फुलें केलीं
तशी राहूं दे, जरी सुकुनि गेलीं
नको असणें एकटें ह्या फुलांला
तुला अर्पियलीं माळ करायाला

अशा पुष्पांची एक माळ केली
तुझ्या हृदयावर कधीं सुकुनि गेली
तरी ती निर्माल्य म्हणुनि टाक
लोकगंगेच्या प्रवाहांत एक

—२—

भावनांनीं हें हृदय भरुनि आलें
किती त्यांचे नयनांत अश्रु झाले !
मूक कांहीं हृदयांत विरुनि गेल्या—
किती थोड्या हें भावगीत झाल्या !

कधीं पिळ्ळनी ही तार विकारांची
 कुणी वाजविते तान सतारीची
 मधुर मीलन जें सुस्वरांत होतें
 भावनांचें त्या स्फुटित गीत होतें

निराशेचा अंधार सर्व होतो
 कधीं हृदयींचा दीप विझुनि जातो
 शोक-दुःखीं उल्हास विरुनि जाई
 कुठुनि नकळे मग आर्त गीत येई

कधीं वादळ प्रीतिचें संचरून
 हृदयसागर टाकितें उफाळून
 उसळुनीयां चौफेर लाट नाचे
 गीत होतें उत्तुंग भावनांचें

भावनांच्या त्या उच्चतेवरून
 कुणा खोली येईल का कळून?
 पाहुनीयां विस्तार तुफानाचा
 ठाव कोणा लागला सागराचा?

कधीं गाते केकिका मनांतिल
सहज गाणीं आपुलीं वनांतिल
शब्द कळती ना कसे धरुनि ठेवूं
अशा गीतांना काय नांव देऊं ?

शब्दसृष्टीचें राज्य करायाला
नसे कवितेचा खास जन्म झाला
कवी केवळ शब्दांस देइ ठाव
ध्वनित करण्याला गूढ हृदयभाव

तुझ्या-माझ्यासाठींच गावयाचें
गीत असलें कोणास कळायचें ?
नादब्रह्माचे सूर असंख्यात
प्रीत हृदयांना मात्र उकलतात !

तुझ्या प्रीतीनें जरी काव्यस्फूर्ती
तुझ्या सहजानंदांत तिची पूर्ती
तुझ्यासाठींच हें काव्य स्फूर्त होवो
तुझ्या-माझ्यामध्येच विरुनि जावो !

गीत-संगति

गीतिका-संगीतिका

स्वर-लेखन पद्धति

येथे जें कवितांचें स्वर-लेखन दिलें आहे, तें कवितेची चाल बाजाच्या पेटीवर वाजवून पाहिली असतां सहज ध्यानांत यावी इतक्याच वेताचें दिलें आहे. स्वर-लेखन कविता म्हणण्याच्या पद्धती-प्रमाणें केले आहे. शास्त्रीय ताल शुद्ध पद्धतीनें केलेले नाही.

स्वरलेखनासाठीं खालील खुणा उपयोगांत आणिल्या आहेत:—

- ∨ स्वरापुढें∨ = कोमल स्वराची खूण; जसें नि∨
- ' स्वरावर उभी रेघ = तीव्र स्वराची खूण; जसें म'
- स्वरावर टिंब = तार सप्तकाची खूण; जसें सां
- स्वराखालीं टिंब = मंद्र सप्तकाची खूण; जसें सा
- ˘ स्वर उजवीकडे तोडलेला = लघु मात्रेची खूण; जसें म्
- ४ स्वराचे वाजूस उजवीकडे४ = गुरुमात्रेची खूण; जसें प४
- ⌒ स्वरावर कमान = तान
- ⌒ स्वराखालीं कमान = संयुक्तस्वर

फुलवात

हृदयींच्या अंधारांत लावियेली फुलवात
तुवां आपुलीये हातीं उजळली दिव्य ज्योति

(रागः जोगी)

सा सा रि म प८ प्ध्व् निव धव्व धव्वम
हृदयींच्या अन्धारांत ५ ५.
प धव्व प्ध्व् निव धव्व म रिप्सा ग म रिप्सा
लाविये ५ ५ ली ५ फु ५ ल ५ वा त
प धव्व सां सां सां ध्व् नि सां नि धव्व८प धव्व म
तुवां आपुलीये ५ ५ ५ हा तीं
प धव्व प्ध्व् निव धव्वम रिप्सा ग म रिप्सा
उजळ ५ ५ ली ५ दि ५ व्य ५ ज्यो तीं

आवाहन

बघ घटका भरली आतां आयुष्याची !
उगवली बिजेची कोर निराश चकोर करुनि मावळली

(जोगी थाटाची लावणी)

ग म प ध४ प८ म ध४ प ध४ म प म८
बं घ घ ट का भ र ली ऽ आ ऽ तां

ग् म् प् ध्४ म रि४ सा
आ ऽ ऽ ऽ यु ष्या ची

ग म रि४ सा८ ग म८ ग् म् प् ध्४ प८ प
उ ग व ली बि जे ची ऽ ऽ ऽ को र

ध४ प ध४ म प म८ म म ग म
नि रा ऽ श च को र करु नि

ग् म् प् ध्४ नि सां नि ध्४ म् ग् रि४ सा
मा ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ व ळ ली

सारंग

वेळ झाली भर माध्यान्ह
 माथ्यावर तळपे ऊन
 नको जाउं कोमेजून
 माझ्या प्रीतिच्या फुलारे

(राग : सारंग)

सा सा रि८ म प प म प म प नि८ नि८
 वे ळ झा ली भर मा ध्या न्ह

म प म् प् नि८ प म रि सा प म रि सा
 मा थ्या व ऽ र त ळ पे ऊ न

प प नि सा नि सा नि सा रि म रि
 न को जा उं को मे जू न

रि रि म प नि८ प म रि प म रि८ सा नि रि सा
 मा झ्या ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ प्री ति च्या ऽ फु ला रे

प्रीतिच्या फुलास

बागेंत जाऊं नको, जाऊं नको !

हृदयीं माझ्या बाग-बगीचे
हरित तृणांचे मृदुल गालिचे
पवित्रतेचें जल बघ नाचे

सोडुं नको मम हृदयोद्याना, -जाउं नको, जाउं नको!

(राग : सोहनी)

म ध सां० सां नि रिं० नि ध म ग ग म ग रिं० सा
बा ऽ गें त जा ऽ उं न को ऽ जा ऽ उं न को
म म ग० म० ध० सां० सां सां नि रिं० सां
हृदयीं माझ्या बाग बगी ऽ चे
सां सां सां सां नि रिं० सां नि नि ध नि० सां नि०
हरित तृणां ऽ चे मृदुल गालिचे
म ग० ग म० ध म ध सां सां नि रिं० सां
पवित्रतेचें जल बघ ना ऽ चे
नि रिं० नि ध म० ग ग रिं० ग म ग रिं० सा
सो ऽ डुं न को म म हृदयो ऽ द्या ना
ग म ग रिं० सा म ध निं० रिं० सां
जा ऽ उं न को जा ऽ उं न को

आशा-गीत

हृदयिं तिमिर दाटला
प्रकाश सर्व आटला

प॒ सा सा ध॒ सा सा ध॒ सा रि ग८४ प्
हृ द यिं ति मि र दा ऽ ट ला ऽ
रि ग ४ रि सा८ ध॒ सा रि ग ४ सा
प्र का श स र्व आ ऽ ट ला

ध्यास

संध्या-कपोलीं छटा कोमला
निसर्गांतली नाजुक ही कला
किती ऐक्य रंगांत साऱ्या खुले
जीवांत जणुं जीव त्यांचा जुळे

सा रि४म रि४ रि४ग् मरि४ रि४८सा रि४ग् म रि४सा रि४सा८
सं ध्या क पो ऽ लीं८ छ टा ऽ ऽ ऽ को ऽ म ला

सा सा रि४ग् म् म् म रि४ सा रि४ ग म रि४सा रि४सा
नि स र्गां तली ना ऽ ऽ जु क ही ऽ क ला

फुलवात

ग म ग् म् प० प म् प् ध् प० प प् ध् नि् ध् पम प म
किती ऐ ऽ ऽ क्य रं ऽ ऽ गां त साऽ ऽ ऽ न्या खुले

सा रि० म म ग म रि० सा रि० गम रि० सा रि० सा
जी वां त ज णुं जी ऽ व त्यां चा जु ळे

पूजा

सर्व नभीं तारा तेजोगुणिं गुंफोनी
घालिन त्या माळा सखे तुझ्या गळा
परि आज श्रमुनि आणिलीं हीं फुलें, फुलेंच घे

(राग : मिश्र मांड)

ऽ म ग म ग् म् प् ध् नि् सां ऽ नि् सां नि् ध् प् ध् सां ऽ
स र्व न भीं ऽ ऽ ऽ ऽ ता ऽ ऽ ऽ ऽ रा

सां० सां० नि रिं सां नि् सां नि् ध् प् ध् प०
ते जो गु णिं गुं फो ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ नी

ऽ म ग म ग् म् प् ध् नि् सां ऽ नि् सां नि् ध् प् ध् सां ऽ
घा लिन त्याऽ ऽ ऽ ऽ मा ऽ ऽ ऽ ऽ ळा

रिं सां८ रि सा नि ध् प ध प८
 स खे तु इया ऽ ऽ ऽ ग ळा
 म् ग८ म ध प् ध रिं सां नि ध् प् ध प् म ग
 प रि आ ऽ ज श्र मु नि आ ऽ ऽ णि ली ऽ ऽ
 म ध८ प् प् ध् सां नि ध् प् ध प
 हीं ऽ फु लें ऽ ऽ फु लें ऽ च धे

शोध

शोधुं नको मज नीलाकाशीं

ग्रहगण नक्षत्रांच्या पारीं

(राग : जंगला)

सा८ ग म प८ मं प८ मं प ध मं प म ग
 शो धुं न को म ज नी ला ऽ का ऽ शीं ऽ
 प् सां नि सां ध नि प ध८ प्म पध मं प म ग
 ग्र ह ग ण न ऽ क्ष ऽ त्रां च्याऽ पा ऽ शीं ऽ

जीवित—आशा

प्रीतीच्या विश्वांत उगवलीं
सहज निजानंदांत विकसलीं
सर्वस्वाचीं फुलें चिमुकलीं

(राग : मिश्र कालिंगडा)

ध८ ध८ म ध८ नि ध८ सां८ सां सां नि रि८ सा
प्री ती च्या ऽ वि ऽ श्वां त उ ग व लीं
नि रि८ सां रिं नि सां ध८ नि ध८ नि सां८ नि ध८ प ध८ प
स ह ज नि जा ऽ नं ऽ दां ऽ ऽ त वि क स लीं
ग म प म म् प् ध्८ प् म८ ग रि८ ग म ग रि८ सा
स ऽ र्व ऽ स्वाऽ ऽ ऽ चीं फु लें ऽ चि मु क लीं

सुकलेले बहर

फुलति कळ्या मोगरिच्या । शांत समयिं रात्रीच्या
तुज अर्पाया स्वकरीं हार गुंफिलें । तुला कधिं न वाहिले

(राग : भैरवी)

सा नि८ सा ग८ रि८८ सा म८ ग प म८
फु ल ति क ळ्या ऽ मो ग रि च्या
म८ ग८ प म प म ग८ रि ग८ सा रि८ सा८
शां त स म ऽ यिं ऽ रा ऽ त्री ऽ च्या

ग० म० प० प० ध० प० ध० म० प० म०
 तु० ज० अ० र्पा० या० ऽ ऽ स्व० क० रीं
 म० प० म० प० नि० ध० प० ध्० प्० म्० ग०
 हा० र० गुं० ऽ ऽ फि० ले० ऽ ऽ ऽ
 प्० म्० प्० म्० ग्० रि० सा० रि० ग० सा० रि० सा०
 तु० ला० ऽ ऽ क० धिं० न० वा० ऽ हिं० ले०

हरिगीत

धे० रा० धे० मु० खा० व० रि० शे० ला०
 हरिं० च० तु० भुं० ज० ग० डी० झाला०

सा० नि० सा० रि० रि० रि० ग० म० प० प० म० प०
 धे० ऽ रा० धे० मु० खा० ऽ व० रि० शे० ला०

ध० प० म० म० ग० रि० सा० रि० म० ग० रि० सा०
 ह० रि० च० तु० भुं० ज० ग० डी० झाला०

अंगाई

आकाशींच्या अंतराळीं तारकांना तेज चढे
तुझी माझी प्रीती जडे

(रागःपिल्लु गारा)

सा ग० रि ग०	सा रि नि सा
आ का शीं च्या	अं त रा ळीं
रि ग० म प	ग म ग० रि
ता र कां ना	ते ज च ढे
सा ग० रि रिगम	रि ग० नि सा
तु झी मा झीऽऽ	प्री ती ज डे

(चाल दुसरी)

नि० ध नि० ग०	रि ग० सा सा रि ग् म्
आ का शिं च्या	अं त रा ळीं ऽ ऽ ऽ
ग० रि नि सा० नि	सा म ग० रि सा नि० ध
ता र कां ना ऽ	ते ऽ ज च ढे ऽ ऽ
ध नि० सा० सा नि	सा म ग० रि सा०
तु झी मा झी ऽ	प्री ती ज डे

नवजीवन

हांसत हांसत एकच गाणें
आतां मजला सदाच गाणें

(राग : भैरवी)

रि० सा ध० नि० सा नि० रि० सा
हां ऽ स त हां ऽ स त
सा रि० ग म रि ग० रि० सा
ए ऽ क च गा ऽ णें ऽ

सासागू० मू० पू० ध० पू० मू० रि म ग०
आ तां ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ म ज ला

सा सा गू० मू० प मू० सा रि० सा
स दा ऽ ऽ ऽ च गा ऽ णें

घर

घरों जावें असें वाटे । परी घर नाही कुठें !

घराची ओढ जीवाला । कधींचा जीव हा थकला
कुठें त्याला तरी शांती । सदाची नाही विश्रांती

(गज्जल)

निः ष निः प० ष० ष सा० ग० प०
घ रीं ऽ जा वें अ सें वा टे

प् ग० सा० सा ग रि ग् म् ग् सा रि सा
प री ऽ घ र ना ऽ ऽ ऽ हीं कु ठें

निः ष निः प० ष० ष सा सा ग० प०
घ रा ऽ ची ओ ढ ह द या ला

प् ग० सा ग० ग रि ग् म् ग् सा रि सा
क धीं चा जी व हा ऽ ऽ ऽ थ क ला

ग प० प० ग् प् ष् नि ष प म० ग०
कु ठें त्या ला ऽ ऽ ऽ त री शां ती

प् ग० सा ग० ग रि ग् म् ग् सा रि सा
स दा ची ना हीं वि ऽ ऽ ऽ श्रां ऽ ती

संक्रमण

होते जगांत एकदां कंटकची भरलेले
सर्व फुलें झाली आतां प्रेम तिथें जन्मलें

(राग : जोगी)

नि० नि सां नि ध० प ध० सां नि रिं० सां०
हो ते ज गां ऽ ऽ त ए ऽ क दां

सां० सां रिं० सां नि सां नि ध्० प् ध्० प०
कं ट क ची भ र ले ऽ ऽ ऽ ले

ध० प ध० म प० म म् प् ध्० प् म० रिं० सा
स र्व फु लें ऽ ऽ झा ऽ ऽ ऽ ली आ ता

ध०० प ध० म० प ध० रिं० सां
प्रे म ति थें ज ऽ न्म लें

शेवटला आसरा

सख्या रे मला — जागविसी किती वांया
तुझिच मन काया
तुलाच रे ऽ — वाहिले पंच प्राण
शरिर आणि मन

पहा कसेंहि मन शोधुन कसाला लाउन

(पिलू थाटाची लावणी)

धॄ॒ पॄ॒ धॄ॒ नि॒ सा॒० ग॒० ग॒ ग॒ ग॒ रि॒ सा॒ रि॒ नि॒ सा॒
स ख्या रे मला जा ग विसी ऽ कि ति वां या

धॄ॒ पॄ॒ धॄ॒ नि॒ सा॒ रि॒ सा॒०

तु झि च मन का या

धॄ॒ पॄ॒ धॄ॒ नि॒ सा॒० ग॒० ग॒ ग॒ ग॒ रि॒ सा॒ रि॒ नि॒ सा॒
तु ला च रे ऽ वा ऽ हि ले ऽ पं च प्रा ण

धॄ॒ पॄ॒ धॄ॒ नि॒ सा॒ रि॒ सा॒०

श रि र आ णि म न

सा नि॒ सा रि॒ म ग॒ रि म॒० सा रि॒ नि॒ सा॒०

प हा क सें ऽ हि म न शो ऽ धु न

धॄ॒ पॄ॒ धॄ॒ नि॒ सा॒ रि॒ सा॒०

क सा ला ला ऽ उ न

आळवणी

थकलेरे डोळे माझे वाट तुझी पाहतां
वाट तुझी पाहतां रे रात्रंदिन जागतां

(राग : मिश्र देस)

रि ग८ रि ग८ सा रि नि सा८ रि८ ग म प८ म८ ग रि८
थ क ले रे डो ळे मा ज्ञे वा ट तु झी पा ह तां

नि८ नि नि सा प नि प् नि सां रिं सां नि८ ध प
वा ट तु झी प हा तां S S S S रे S S

रि८ ग८ म प८ म८ ग८ रि८
रा त्रं दि न जा ग तां

गीत-विसर्जन

सरली रे रात्र काळी प्राची उजळली ॥ धृ० ॥

तुजसि पहात पहात रात दिवसांत विरुनि गेली, आशा उदेली
सतत वहात वहात आसुं नकळत सळसळत हांसु केवीं कपोलीं

(राग : भैरव)

ग म् प म प ध८ध८ प८ प ग८ रि८ ग म प ग८ रि८ सा

सरली ऽ रे रा त्र का ळी प्रा ऽ ची ऽ उ ज ळ ली

ध८ नि सा रि८ सा सां सा रि८ ग् सा८ सा

तु ज सि प हा त प हा त रा त

ग म ग् म् प् ध् प म ग म रि८ सा
दिव सां ऽ ऽ ऽ त वि रु नि गे ली

ध८ म ग म रि८ सा

आ शा ऽ उ दे ली

प् ध८ ध८ ध८ प ध८ नि सां रि८ सां८ सां

स त त व हा त व हा त आं सुं

नि रिं सां रिं नि सां ध८ सां नि ध८ प

न क ळ त स ळ स ळ त हां सु

ग८ रि८ ग म प रि८ सा

के ऽ वीं ऽ क पो लीं

हिंवाळा

चढली शिशिर ऋतूची कळा । आली सृष्टिवरी अवकळा
सुटले सोसाट्याचे माघामघले वारे
गोठलें हिमाद्रित गंगाजल कीं सारे !

(पिलु थाटाची लावणी)

ध नि० सा० ग० ग० ग० ग० ग० रि ग० सा रि०
च ढ ली शि शि र ऋ तू ची ऽ क ळा
आ ऽ ली सृ ष्टि व री ऽ अ व क ळा

नि सा सा० रि म० म० म० ग० ग० रि म ग० रि सा रि० .
सु ट ले सो सा ट्या चे मा घा म ध ले वा ऽ रे

ध प ध सा० रि म० प प ग० ग० रि ग० रि सा ध सा रि० रि सा
गो ऽ ठ लें हि मा द्रि त गं गा ज ल कीं सा ऽ ऽ ऽ ऽ रे

आनंद

आनंद ! आनंद ! आनंद ! आनंद दशदिशा
धुंद नभनिशा आनंद आनंद, आनंद !
आनंद खुलवि गान हरवि जीवभान

आनंद, आनंद, आनंद !

आनंद जीवनीं खुले हृदय उमलुनी फुले
अश्रुंची — फुलें — फुलें — आनंद, आनंद, आनंद !
आनंद डोलवी फुला, हांस हांस हांसवी
वायु लहरिवरति त्यास नाच नाच नाचवी
होऊनिया बेभान घेइ झोके प्राण
वारा वाहे तुफान आनंद, आनंद, आनंद !

म प४ ऽ म प४ ऽ म प४ ऽ रि ग१ रि सा रि ग१ प४
आनंद आनंद आनंद आ नं द द श दि शा

रि ग१ रि सा रि नि सा म प४ ऽ म प४ ऽ म प४ ऽ
धुं ऽ द न भ नि शा आनंद आनंद आनंद

रि ग१ म ग१ रि ग१ प४ ऽ प ध१ नि१ ध प म प४
आ नं द खु ल वी गान ह र वि जी ऽ व भान

नि१सां० नि१सां० नि१सां०
आनंद आनंद आनंद

रि ग१ म ग१ रि सा रि१ ग१ प४ प ध१ नि१ ध१ प म प नि१ ध प
आ नं द जी ऽ व नीं खु ले हृ द य उ म लु नी ऽ फु ले

प ध० प म ग० रि ग् म ग० रि म प० म प० म प०
अश्रुं ची ऽ फु लें ऽ ऽ फु लें आनंद आनंद आनंद

रि ग० म ग० रि सा रि ग० रि प
आ नं द डो ऽ ल वी ऽ फु ला

प ध० नि० ध प म रि म ग० रि
हां ऽ स हां ऽ स ऽ हां स वी

रि ग० म ग० रि सा
वा ऽ यु ल ह रि

नि० सा रि सा० सा
व र ति त्या स

नि सा रि सा० नि
ना ऽ च ना च

ध० नि ध० प
ना ऽ च वी

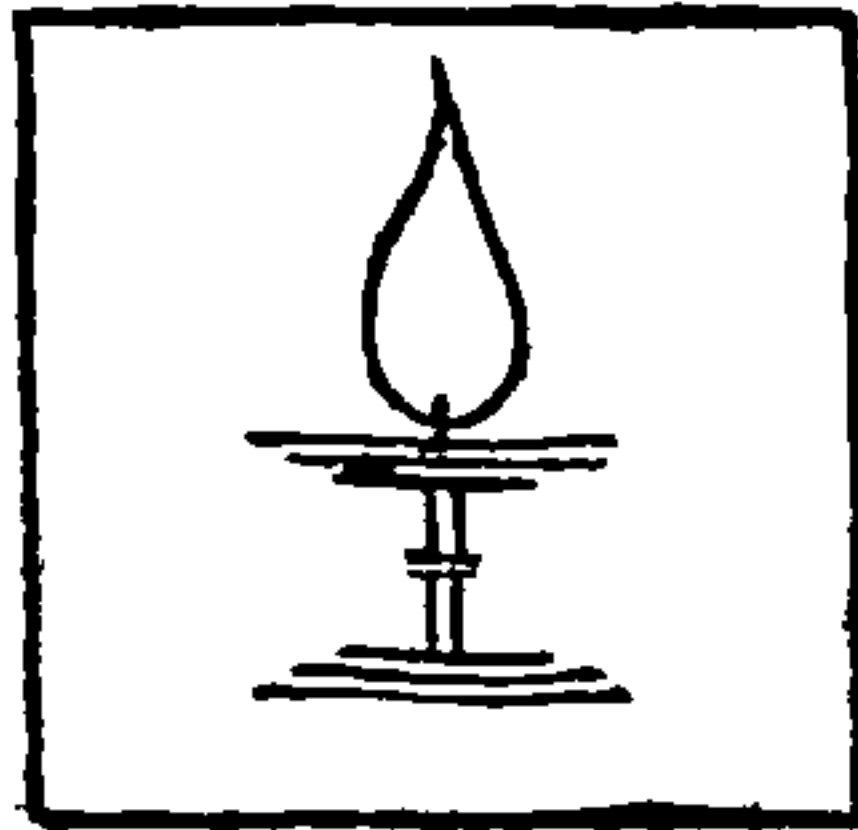
प ध० नि० ध० प म प०
हो उ नि या ऽ वे भान

रि ग० म ग० रि सा रि०
धे ऽ इ शो ऽ के प्राण

नि सा रि सा० नि सा०
वा रा वा हे तु फान

म प ध० प० म प०
स्फुर त ए क गान

म प ० म प ० म प ०
आनंद आनंद आनंद

REFBK 0019498

REFBK-0019498

परिशिष्ट

कवितांच्या पहिल्यां ओळींचें; वृत्त, छंद, जाति, चाल अथवा राग यांचे

सूचिपत्र

(योग्य तेथें श्री. माधवराव पटवर्धन यांच्या ' छन्दोरचना ' पुस्तकातील नांवें दिलीं आहेत. * असलेल्या कवितांचे स्वरलेखन दिलें आहे.)

कवितेची पहिली ओळ.

वृत्त, छन्द, जाति, चाल अथवा राग. पृष्ठ

* आकाशीच्या अंतराळीं

अष्टाक्षरी त्रिचरणी ओवी

राग पिलुगारा ६१

* आनंद, आनंद, आनंद
गगनि उगवला सायंतारा

नवीन चाल (स्वरलेखन पहा.) ४३

पादाकुलक, राग कानडा ४२

* घरीं जावें असें वाटे

गज्जल ४५

* घे राघे मुखावरि शेला

' घे राघे मुखावरि ' याच स्त्री-

गीताच्या चालीवर किंवा ' अजि

हौस जिजीची ' ही चाल. ५५

* चढली शिशिर ऋतूची कळा

जाति अभिसारिका, ' सुटला

पितृ-दिशेचा वारा ' ही चाल. ४१

जाहल्या तिन्ही सांजा

ओवी ३९

तळमळ तळमळ चाले निशी-

' झाली ज्याची उपवर दुहितां '

दिनीं

ही चाल. जाति पादाकुलक ६४

तिच्या मार्गी तुम्ही कुसुमशत

नेवोनी पसरा

वृत्त-शिखरिणी

११

कवितेची पहिली ओळ.	वृत्त, छन्द, जाति, चाल अथवा राग. पृष्ठ
तूं सुखी रहा फुला, तुझ्या	गजल (शिथिल रचनेचा) २७
जिवांत जीव गुंतला	अभंग "येइं येइं येई गा तूं पंढ-
* थकले रे डोळे माझे वाट	रिच्या राया" सारखी चाल ५३
तुझी पाहतां	' दो दिवसांची तनु ही साची '
दो दिवसांचे दोप्रहरांचे प्रेम जरी	ही चाल. जाति स्वर्गंगा ६०
सखये असतें	' लाल शाल जोडी जरतारी '
निज प्राणाचा भरुनी वारा वांस-	ही चाल ३१
रीस ह्या वाजविलें	जाति चंचला ७
निळ्या नभावरचे	त्रुटित पादाकुलक २८
* प्रीतीच्या विश्वांत उगवली	"बांधावर झुडुप एक" या केशव-
* फुलति कळ्या मोगरिच्या	सुतांच्या कवितेची चाल.
	जाति रंजनी-प्रविजलधारा ३३
* बघ घटका भरली आतां	पिलुथाटाची लावणी. जाति
आयुष्याची	चकोर ३
* बागेंत जाउं नको जाउं	राग सोहनी, ध्रुवपद सोडून
नको	बाकी पादाकुलक ८
येउं दे नीज डोळा	अभंग. पहिल्या चार ओळी
	सप्ताक्षर चरणी बाकीच्या अष्टा-
	क्षर चरणी ३५
* वेळ झाली भर माध्यान्ह	ओवी (शिथिल रचनेची)
	राग सारंग ५
* शोधुं नको मज नीलाकाशीं	पादाकुलक. राग जंगला २३
* सख्या रे मला जागविसी	लावणी पिलु थाटाची ४९
किति वांयां	दिंडी १७
सख्या हृदयीं मम एक हीच	

कवितेची पहिली ओळ.

वृत्त, छन्द, जाति, चाल अथवा राग. पृष्ठ

* संध्या कपोलीं छटा कोमला	गजल	१३
'—' सुमनें उमलली किती	दिंडी	६८
* सरली रे रात्र काळी प्राची		
उजळली	राग भैरव	५४
* सर्व नर्भी तारा	राग मांड	१६
* हांसत हांसत एकच गाणें	पादाकुलक राग भैरवी	६३
हाय ! सागर आणि चंद्रिका		
किती योजनें दूर	दोहा (शिथिल रचनेचा)	४
* होते जगांत एकदां	गजल	४६
हृदयींचा ह्या भाव मुकेला	जाति श्यामाराणी	२५
* हृदयींच्या अंधारांत	अभंग अष्टाक्षर चरणीं	१
* हृदयिं तिमिर दाटला	(स्वरलेखन पहा)	९
हृदयांत लाविली ज्योत	श्रीरंग जातीचा एक प्रकार	६७

